

EESTI KIRJANDUS

SISU:

- A. SELGE:** Juhan Weitzenberg. (Pildiga.)
- P. ARISTE:** Eesti keelt rootsiaegsetes kohtutes.
- J. KURFELDT-HANKO:** Nõiamärkidest.
- A. TONISSON:** Fr. R. Faehlmann — Kogutud luuletused.
- H. JANES:** Jakob Liiv — Mälestusi lühijuttudes.
- M. SILLAOTS:** Karl Mihkla — A. H. Tammsaare elutee ja looming.
- J. KURFELDT-HANKO:** R. Põldmäe - H. Tampere — Valimik eesti rahvatantse.
- O. LIIV:** Juhan Köpp — Laiuse kihelkonna ajalugu.
- Eesti raamatute üldnimestik 1937. a. alates. 12. poogen.

№ 8

30. august

1938

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

KUUKIRI

EESTI KIRJANDUS

1938 ASUTATUD 1906. XXXII

Ilmub iga kuu lõpul, piltidega.

Tegev ja vastutav toimetaja D. PALGI.

Toimetus:

P. ARISTE (rahvaluule), H. KRÜS (ajalugu), F. LINNUS (rahva-teadus), A. SAARESTE (keel), FR. TÜGLAS (kirjandus).

Käsit kirjade tagasisaatmiseks lisatagu postmargid ligi. Avaldatud käsit kirjajad hoitakse alal ainult sellekohasel soovil. Toimetus jätab enesele õiguse avaldada käsit kirju lühendatud kujul.

Toimetus ja tallitus: Eesti Kirjanduse Seltsi büroos, Aia 19, Tartus, telefon 6-01, avatud argipäevil kella 9—15.

Tellimishind: aastas 5 kr., poolaastas 2 kr. 50 s., veerandaastas 1 kr. 25 s., üksiknumber 50 senti. Aastakäik umb. 800 lk.

Tellimisi võtavad vastu tallitus, kõik postiasutised, raamatu-kauplused ja Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmehed.

Postil kaotsiläänud numbrid saadetakse hinnata uuesti ainult siis, kui sellest on teatatud tallitusele hiljemalt kuu aega pärast numbril korrapärast ilmumisaega.

Üksiknumbrid on müügil järgmistes raamatukauplustes:

Tartus: Eesti Kirjanduse Seltsi Büroo, Aia 19, tel. 6-01.

Akadeemiline Kooperatiiv, Ülikooli 15, tel. 63.

„Noor-Eesti“ k/ü, Rüütli 11.

K/ü. „Postimees“, Suurturg 16, tel. 2-50.

O/ü. J. G. Krüger, Rüütli 11, tel. 7-60.

„Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Rüütli 11, tel. 9-58.

Tallinnas: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, Pikk 2, tel. (20)4-49.

Suur-Karja 23, t. (2)15-31.

K/ü. „Rahvaülikool“, Jaani 6, tel. (20)6-66.

Harju 48, tel. (2)24-49.

A. Keisermann, Kinga 5, tel. (2)14-51.

Narvas: „Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Hermannini 11.

Viljandis: „Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Tartu 3.

Kuulutused teksti järel: lehekülge 30 kr., pool lehekülge 15 kr., veerand lehekülge 8 kr.

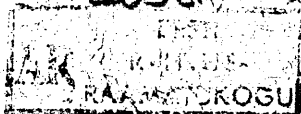
Varemad aastakäigud. Aastakäigud I—XII (1906—1917) on müügil otsas. Saada on aastakäike XIII—XVIII (1918/19—1924) hinnaga à 3 kr. 60 s., XIX—XXIII (1925—1929) hinnaga à 5 kr. ja XXIV—XXIX (1930—1935) hinnaga à 6 kr., nahkköites 2 kr. kallim.

Mõningaid üksiknumbreid on saada alates 1907. aastast hinnaga 50 senti number.

Tellige raamatuid Eesti Kirjanduse Seltsilt! Saatke oma aadress nimestikkude ja tutvustajate saamiseks. Raamatukogude varustamine kõigi raamatutega. Raamatute köitmine. Nõudke tingimusi!

EESTI KIRJANDUSE SELTS

Aia 19, Tartu, tel. 6-01, posti jooksev arve 20-36.

Johan Weitzenberg.

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

TARTUS

AUGUST 1938

NR. 8

JUHAN WEITZENBERG.

Tema 100-nda sünnipäeva puhul.

Juhan Weitzenberg¹⁾ sündis Kanepis, Erastvere vallas, 22. juulil 1838 (ukj.). Ta vanemad elasid ligemale kogu eluea Mäe-Jakapi talu krundil asetsevas pöpsimajas. Laheda-loomuline isa, Kanepis tuntud suur naljahammas Hospodi Kusta, tegi kingsepatööd. Ka J. W. ema, kuigi oli juba keskealisena põdur, mäletatakse südamliku, lauluarmastava inimesena.

Ei ole enam palju neid vanakesi, kes J. W. kohta saaksid teateid anda. Ometi saab Kanepisse matkanud asjahuviline juba esimestel sammudel veendumuse ja elamuse, et J. W., rahvalaulik, on kodukihelkonnale omane ja armas, kuigi juba muinasjutuliseks saanud kuju.

Esimese koolihariduse sai J. W. Erastvere vallakoolis ja Kanepi kihelkonnakoolis „vanalt Treffnerilt“, Hugo Treffneri isalt. Ta suur virkus ja edasipüüdmine võimaldavad tal õppida ka Tartu kreiskoolis (1850—1854). Kooliealisena luuletab J. W. oma esimesed luulekatsed. Lapselikult-liigutavalt jutustab ta ühes neist linnas tekkivaist võlgadest, mida temal ja ta vanemal võimatu on maksa, palub isa laenata omastelt või tuttavailt kooliraha ja avaldab tänu vanemate ennastsalgava armastuse ja hoole eest („Kui käsi käen mi saisi sääl Sulaoja man, siis annid sa mull' oppust, mis saisab iks mul pään“). Ühes teises kreiskooliaegses laulus palub ta üht võlausaldajat, Kärstna Piitret: „Tõest ma massa, küll sa näet! kui mul tuleva paremba aja...“, lubadus, mida J. W. hiljem kindla ja sissetoova teenistuse saades üle ootuste suutis täita. Kreiskoolis saab alguse ka kahe suguvenna

---

¹⁾ Senised kirjutised J. W-st: A. Jür gen ste in, Üks unustusse jäänud Eesti luuletaja. Isamaa kalender. Tartu, 1892. G. M. [Gustav M a a s i k], Juhan Weitzenberg. Eesti Üliõpilaste Seltsi album IV. 1899.

ning nimekaimu, J. W. ja Juhan Egloni sõprus, mis kestis kogu J. W. eluea. 1852. a. suvel elab W-de perekond üle suure õnnetuse: Juhan, nüüd 13-aastane kreiskooli õpilane, omaste ja koduküla lemmik, surmab püssiga mängides oma 5-aastase venna Saamueli. Venna surmasaatmine heidab varju W. kogu edaspidisele elule (Tormas kirjutatud laulus „Saamuel“: „Oh, see haigus vele hingel lõpmatu on — Saamuel!“), seda püüab ta lunastada sellega, et võtab oma noorima venna Peetri (sünd. 1854) otsekui oma kasvandikuks, võimaldades talle hea hariduse ja olles ta eest hoolitsemises mõnikord liigagi agar (P. W. kiri J. W-le 13. jaan. 1876). Vist kõige rohkem ongi Erastveres ja Kanepis ringi käinud käsikirjaline, nüüd kaotsis olev „Ikulaul“, milles J. W. laulab oma verisest süüst ja Alatskivil saadud tiisikusest.

Mälestus „Ikulaulust“, J. W. päevaraamatust, alustatud Alatskivil a. 1860 ja lõpetatud Narvas 12. juulil 1861²⁾), on Kanepis väga elav. On kokku tulnud „Ikulaulu“ kuulama ja seda on peredes ette loetud nutukahina saatel. Nii, selles osasaamises lunastaski J. W. kanepilaste meelest oma lapseea süü. „Koolivaheaegadel Tormast kodus käies ja sell ajal, kui ta enne Alatskivile minekut oma vanemate juures elas, niisama ka pärastistel kodukäikudel ei suutnud ta mitte seda silmapilku lasta mööda minna, kus ta haridusetööd rahva seas võis teha. Ruumikasse rehetuppa kogusivad inimesed õhtatel kokku ja nendele pidas ta siis „ettelugemisi“. Tema mõju suurendas veel tema sõbralik ja lahke läbikäimise viis rahvaga“³⁾). Oma „raamatute“ (osalt raamatuks kokku õmmeldud kirjad vanemaile ja noorussõbrale, koduvalla peremehele Kusta Taalile) kaudu jäi J. W. Kanepist lahkudes sellega ometi jäädavasse tihedasse ühendusse.

Kreiskooli lõpetanud, on J. W. kaks aastat, 1855—1857, kodukooliõpetajaks Tormas Adam Jakobsoni perekonnas. A. Jakobsoni surma-aastal on ka J. W. Tormast lahkunud. Ta veedab ühe aasta kodus vanemate juures ja saab siis a. 1858 Alatskivi mõisa- ja „kogukonnakohtu-kirjutajaks“, pidades mõlemaid ameteid üle kolme aasta, kuni 1861. aastani⁴⁾). Noore, erka mõisa- ja vallakirjutaja protokollid on kirja pandud uues kirjaviisis, suure, õrna, imeselge ja ilusa käekirjaga. Neis märkab sageli J. W. püüdu mõne mitte just tähtsa üksikasja fikseerimisega

2) G. M [aasik], Juhan Weitzenberg. Eesti Üliõpilaste Seltsi album IV, lk. 150, 156.

3) Sealsamas, lk. 134.

4) Alatskivi vallakohtu protokolliraamatuis algavad J. W. protokollitud kohtuotsused 28. märtsil 1858, viimase J. W. allkirjaga protokollidaatum on 3. märts 1861. G. Maasiku kirjutisest (EÜS-i album IV, lk. 153) võime järeldada, et J. W. on veel 13. apr. 1861 olnud Alatskivil.

valgustada eredalt teoorjusaega ja kohalikke olusid. Alatskivi peremees Joosep Kiiss on püüdnud oma populaarseis mälestuskirjutistes restaureerida alatskivilaste mälestusi J. W-st. Praegu unarule jäänud J. Kiissi käsikiri „Esimesed vallavanemad“, millest Y. Naelapea kohendatud peatükke on trükkis ilmunud, jutustab Alatskivi 1861. a. sündmuste tegevuskohast, mõisalähedasest Lombi kõrtsist, kus ka mõisa antvärgid ja vist ka saksad koos on käinud. Mõisnikuga tülli läinud, kuid vallarahva, teoliste ja kogu mõisaperega väga häis suhteis olev J. W. on siin kõne pidanud, seletades uusi seadusi — „hää seegi, et minu lell mind omal kulul 3 aastat laskis gümnaasiumis (? A. S.) õppida, muidu oleksin niisama mõisa teomees, nagu teiegi olete“⁵⁾. G. Maasiku kogus säilinud kirjad Alatskivilt vanemaile jutustavad tähtsaimaist leiva- ja ametimuredest. Ka ühest oma ülemusest, kubjas Sihwzowist, „Vana opmani nutulaulu“ peategelasest, kirjutab ta kui väga tublist valitsejast, kellega tal isiklik läbisaamine on hea⁶⁾. Alatskivi-perioodist peale on J. W. „Perno Postimehe“ kirjasaatja⁷⁾. Siin ilmuvad ka Alatskivi ainetel loodud „Naise unni ja mehhe laul“ ja „Armsaks arstimine“⁸⁾. Samuti, nagu üldiselt teada, on Alatskivi aineil kirjutatud ka „Tõnnis Laks ehk Eestlase issama“ (esimest korda trükitud „Perno Postimehes“ 17. okt. 1862) ja a. 1864 Laakmanni juures anonüümselt trükitud „Vana hopmanni Nutu-laul Mõisavalitsust käest ära andes. Jüripäeval 1861“, mis Schultz-Bertrami eestkostmisel trükiloa saanud. Sellest kirjutab J. W. ise Eglonile⁹⁾: „Vana h. nutulaul“, nagu Sa ehk oled kuulnud, on (kuigi 1861 keelatud) nüüd siiski ilmunud, aga ainult härra Schultzi toetusel (Förderung) St. Peterburis.“

A. 1861 kutsutakse J. W. Alatskivilt Narva, kus ta saab laekuri koha Zinovjev ja Ko. metsatööstuste kontoris. J. W-l on hea meel vastutusriikka koha ja suurema töötasu üle. Jaanuaris 1862 näib J. W. olevat kirja teel Kreutzwaldilt oma kirjandusliku tegevuse kohta nõu küsinud. Säilinud on Kreutzwaldi arastav vastus J. W-le 3. veebr. 1862¹⁰⁾, milles Kr. oma tavalise kuiva huumori ja skepsisega J. W-i hoiatab: „Täna ei ole mul mitte võimalik teie laulu proovidest pikemalt rääkida, veel vähem kunstkohtul nende üle otsust anda lasta . . . Väga küpsetamatuks

5) J. Kiiss, Esimesed vallavanemad.

6) J. W. kiri vanemaile 29. märts. 1859. — J. W. kiri vanemaile 23. sept. 1859.

7) Perno Postimees 7. okt. 1860.

8) Perno Postimees 24. mail 1861 ja 10. aug. 1863.

9) J. W. kiri J. Eglonile 18. sept. 1864.

10) Trükitud „Eesti Kirjanduses“ XV (1921).

arvan teie ettearvatud raead, et teenistuse käest tahate anda, raamatute lugemist ja teekäiki ette võtta, mis teid Eesti isamaa laulikuks peavad kosutama.“

Kreutzwald laidab selles kirjas pilkelaulude nagu „Vana opmani nutulaul“ kirjutamist („Seisusi, mis veel igas kohas leitakse, ei tohi mitte üks noor mees seda viisi laita“) ja juhatab J. W. eesti rahvalaulu meetriliste iseärasuste juurde. J. W. (saksakeelseis) kirjades Eglonile on andmeid edaspidisegi kirjavahetuse kohta Kreutzwaldiga: „Eelmisel nädalal sain dr. Kreutzwaldilt kirja, milles ta mulle üht-teist teatab: esiteks muidugi eestlaste kohta, siis usu ja valgustuse (Aufklärung) kohta ja lõpuks „tahumata poisi“ Kalevipoja kohta, kes viivat ta meeleheitele, sest teosel olevat vähe menu“¹¹⁾. A. 1863 põlastab J. W. ühes kirjas¹²⁾ Jannseni ükskõiksust eesti rahvaluule ilu vastu ja teatab ühtlasi, et tal on valminud ja teoksil mitu luuletust. Neist sisalduvad samas kirjas fragmendiks jäänud luuletus „Vaesed lapsed“, mis on sihitud mõisade ülekohtu vastu, ja „Nekrudi laul“, millest W. ise loojarõõmu tunneb („Ma ülistasin selle laulu ilu; seda ei tunne aga enam meie poolgermaanlik rahvas, vaid ainult asjatundjad. Need on lihtsad, kuid vaimustavad rahvahelid (Volkstöne)“). Esitagem sellest J. W. nähtavasti hoolikalt viimistletud luuletusest algus:

Emakeisi, nennekeisi,
Valla vaesid mehida,
Tüdrukuida tutavida
Näen mina nurgas nutavada:
Nutavad ja niisuvad,
Rõemu rinnast riisuvad. — —
Ei mina kipu kirve vasto
Vahetama sõariistu.
Äрге tehke mulle häbi,
Neiud, oma nutu läbi

— — — — —
Mees 'p ole loodud loperdajaks,
Kodu õues koputajaks,
Toa nurgas norotajaks,
Ahjo argi armastajaks;
Mees on tehtud tööde tarvis,
Vaenu vasto võidu tarvis.

Eglon ja W. näivad vastastikku vahetanud olevat oma luuletusi ja kunstivaateid: „Nüüd mingem jällegi oma lemmikratsu — eesti poesia juurde. — Kui ma Sulle oma eelmises kirjas ütlesin,

---

11) J. W. kiri Eglonile 18. veebr. 1864.

12) J. W. kiri Eglonile 4. apr. 1863.

et eesti lüürika on mu luulepõld (poetisches Feld), siis on see ainult osalt õige: mu päris-tööpõlluks jääb l a u l u l a a d i l i n e (liederartige) e p i k a¹³⁾. Ja J. W. on veel kahevahel, kas peab see olema satiiriline luule. Kreuzwald on teda selle eest hoiatanud, Schultz-Bertram aga, kes ta tiisikust arstis, selleks lausa õhutanud: „Dr. Schultz'ilt . . . sain ma eelmisel kuul kirja (Schreiben), milles ta mind veel teisteks satiirilisteks teosteks julgustab ja mulle muuseas (unter anderm) soovitab kõigepealt meie maarahva puudusi piitsutada, „siis,“ arvab ta, „ei eita keegi Teie õigust paljastada (zur Schau stellen) ka kõrgemate seisuste naeruväärsusi, ja kui neid Tartus ei lubata trükkida, siis on mul väljavaateid Teie satiire mujal avaldada, eeldatud, et nad on kirjutatud samas humoristlikus toonis, niisama puhtalt ja heades värssides“¹⁴⁾. Samas J. W. kirjas leidub luuletus „Juhan ja Ann“, mille kohta ta nõuab Eglonilt otsust, kas armuelamus on „usutavalt väljendatud“. Schultz-Bertrami julgustatuna kavatses J. W. vennastekoguduse varjukülgede üle pilkelaulu kirjutada ja hakkas selleks eeltöid tegema. Ühes kirjas Kusta Taalile avaldab ta tänu saadetud materjalide eest¹⁵⁾. Kirjas Eglonile¹⁶⁾ palub ta endale saata „nende silmakirjateenrite“ mitmesuguseid nimetusi („Benennungen und Spitznamen“) ja üksikasjalisi teateid nende tegevusest ja tänab järgmises kirjas¹⁷⁾ saadetud lühikeste märkmete eest, mis end hästi lasevad kasutada. J. W. näib endas kandvat mingit rahvapärast lüürikažanri ideaali, vahepealset rahvaluulele ja kaasaegsele vemmälvärsile, ja selle nimel rohkesti katsetavat. A. 1864¹⁸⁾ on kirjas Eglonile loetletud teoksil olevad luuletused: 1. „Kooli Taavet“ (ühe eesti küla-koolmeistri vägev kõne, peetud oma mõisahärra matusel); 2. „Soldati kiri Poolamaalt“ (paljude haavade kätte sureva sõduri viimne kiri); 3. „Tiiskuseline noormees“ (ühe tiisikushaige noormehe kaebus). Eglonil on a. 1865 kavatsusel luuletuskogu „Võrroma veike laulu-sõbber“; selle jaoks saadab J. W. Egloni palve peale ühes kirjaga¹⁹⁾ kaks oma uuemat luuletust, aga tallinna murdes: „Lahkumine“ ja „Noortemeestele õpetuseks“. Viimane neist, tuntud sõrme hammustamise lugu, oli sama aasta aprillis juba „Postimehe Jututoas“ ilmunud, esimene esitagem siin täielikult:

13) J. W. kiri J. Eglonile 4. apr. 1863.

14) J. W. kiri J. Eglonile 18. sept. 1864.

15) J. W. kiri K. Taalile [1864?].

16) J. W. kiri J. Eglonile 18. sept. 1864.

17) J. W. kiri J. Eglonile 23. okt. 1864.

18) J. W. kiri J. Eglonile 31. märts. 1864 (?).

19) J. W. kiri J. Eglonile 6. okt. 1865.

L a h k u m i n e.

Nüüd selle koha jätan ma
Ja hakan ära reisima.
Tuul puhub, kannab minule
Üht lahket healt veel järele:
„Oh, ära mine, mehike,
„Oh, pööra ümber, poisike!
„Mo süda on täis ahastust,
„Täis sinu vasto armastust.“
Ma p e a n ära minema,
E i v õ i ma ümber pöörata!
Kõik kadub viimaks ilma peal,
Mis armsaks pidas meie meel.

Järgnevate aastate kirjades teatab J. W., et ta oma luulehobuga aina vähem saab ja — tahab tegemist teha. Meile aga jääb mulje, et J. W. jõudis oma kolmekümnenda eluaasta lävele omapärase loova isiksusena. Ta laulud mõjuvad kõigepealt spontaanseina, sundimatult südamest tulnuina, siis aga hakkad neis aimama tehtud tööd ja aega võtnud sadestumist. Tal on julgust kauniks sentimentaalsuseks, ta küllap teadlikult lihtsaks viljeldud armastuslauludes on lapsemeelt, leebet tõsidust, õrna, karget mehisust ja huvitavaid stiilivõtteid: südamlikke deminutiive, teadlikult rühmitatud sõnakordusi, *enjambement*'i.

Juba a. 1886 pidas Juhan Kunder Eesti Kirjameeste Seltsis kõne J. W. „Laksi Tõnisest“, nimetades seda lihtsaks lillekeseks, mida me harva tähele paneme. „Laksi Tõnis“ (nagu ka „Vana opmani nutulaul“) oli siis juba ülemaaliselt tuntud, kuid Kunder jääb — esimesena — peatuma ja mõtlema selle laulu meeldimise ja leviku põhjuste üle. „Laksi Tõnis“, ütleb ta, „on luuletaja suust ja sulest välja tulnud, ilma et . . . talle pikka iga oleks sündimise juures kaasa luuletada võinud.“ Kunder loeb sel koosolekul „Laksi Tõnise“ ette, küsib, „mis ime ilu sellel laulul siis ometi on“, ja püüab sellele vastata: „Siin ei ole mitte enam lauseid kui mõtteid . . . Palju lühikeste sõnadega ära ütelda, on ühe eepikalise (jutustava) luuletuse peailu.“ Kunder loeb ette „Laksi Tõnise“ lõppsalmid, 14.—16. salmi, ja küsib siis kuulajailt, kas on võimalik anda selgemat, lühemat ja ilusamat pilti ühe õnnetu inimese elust kui see. Kunder võrdleb laulu Laksi Tõnisest ühe Freiligrathi luuletusega ja lõpetab oma kõne sõnadega: „Rahvas ise . . . ei kiida millalgi kriitikalikult üht luuletust: tema kõige selgemini rääkiv kiitus on ikka see, et ta armast laulu igal pool laulab.“ Hetkeks tõstab siin Kunder looja isiku ta loomingu kõrvale, sooviga, et side loojate ja rahva vahel oleks tihe. Prae-

gusaja eesti kirjandusteaduses on J. W. koht ja ajalooline ülesanne eesti kultuuriloos seni olnud valgustamata. Teoksil on aga praegu üksikasjalisem uurimus J. W. elu ja loomingu kohta.

J. W. vaimsest pingest Narva-perioodil ei ole võimalik saada mingit kindlat pilti. Kirjad Eglonile lamenevad küll sisult ja harvenevad. Kas katkeb see kirjavahetus lõpuks täiesti? (Viimane säilinud kiri on kirjutatud 13. jaan. 1870.) Neis sepitseb ta tulevikukavatsusi vend Peetri kohta ja arutleb rahvus-, ümberahvustamis- ja usuküsimusi. Kirjades Kusta Taalile pahandab ta, Jannseni misjonitunni puhul Kaagvere koolimajas, välismisjonitöö üle meie maal²⁰⁾, teatab oma edasikestvast kirjavahetusest Kreutzwaldiga: „Vana (tassa: — usuvelega) Kreutzwaldiga olõ ma ka vahtsõst jäll sõbras saanu, ja kirotame no tõnõtõsõlõ pikki Saksakeele kirju“²¹⁾, arutleb päevapoliitilisi küsimusi ja lubab, tõrjudes tagasi etteheited ateismi kohta ja nimetades end deistiks, üksikasjaliselt välja töötada oma usutunnistuse. Oma korduvalt tõstetud palgast on tal võimalik olnud toetada oma onupoega A. Weizenbergi ja eriti C. R. Jakobsoni. Ta võimaldab Jakobsoni Jamburgist Peterburi asudes talle pikemaajalise laenu ja on kord käemeheks suurema laenu hankimisel Narva linnapealt G. Hahnilt, J. W. šefilt ning healt tuttavalt²²⁾. — Tuleb meeles pidada, et J. W. a. 1860 peale pidas visa ning üsna sageli meeleheitlikku võitlust tiisikusega. A. 1873 võtab ta tervise parandamiseks ette esimese välismaa-reisi, rännates Saksamaal, Helveetsias ja Austrias. Suvel 1876 reisib J. W. Rootsi ja Soome. Mõlemast reisist on säilinud pikki, ülihuvitavaid kirju vanemaile, mis sisaldavad palju ajaloolisi ja maateaduslikke teateid.

Oma elu lõppaastail kipub J. W. muutuma erakuks, kes kurdab, et elu ja noorus on tast tundmata mööda läinud. Kuid teda tõmmatakse ühtesoodu Narva seltskondlikesse ja — hinnates teda ta aastast aastasse hoolega hangitavate laialdaste teadmiste pärast — hariduslikesse ettevõtteisse. A. 1874 läks Narva töölingkondadest välja eesti seltsi asutamise mõte, mille presidendiks soovitakse J. W-i, kes küll esialgu kõhkleb²³⁾, kuid valituna peab juba „Ilmarise“ avamispidustusel sisuka peakõne²⁴⁾ ja esineb „Ilmarise“ esimesel tegevusaastal „kuuõhtutel“ kõne-

20) J. W. kiri K. Taalile 23. apr. 1864.

21) J. W. kiri K. Taalile 5. mail [1864?].

22) J. W. kiri J. Eglonile 18. veebr. 1864.

23) J. W. kiri isale 7. dets 1874.

24) G[ustav] H[ahn], Narvast. „Ilmarine“. Eesti Postimees 12. dets. 1874.

dega: 1. dets. 1874 „Narva linna sündinud asjadest“²⁵⁾, 9. veebr. 1875 „Igavestest asjadest“²⁶⁾ ja 6. apr. 1875 „Taeva tähtedest“²⁷⁾. 1875. a. sügisel jääb J. W. ometi, arvatavasti haiguse pärast, „Ilmarise“ tegevusest kõrvale. Elu lõpul on J. W. kannatanud depressioonide all. Hr. Johannes Weizenbergi teateil, kes mäletab oma isa Peeter Weitzenbergi jutustusi J. W-st, olnud J. W-l mingi käsikiri, mida ta pole julgenud kodus hoida, vaid hoidnud vist kontoris või vabrikus laos. Ja tal olnud kavatsus seda Leipzigi trükkida lasta, mitte kodumaal.

J. W. suri 1877. aasta sügisel. Erastverlane Mari Kõpmann, J. W. ja P. W. täditütar, mäletab, et J. W. vanemad on olnud linatööl, kui saabunud Narvast Zinovjevi kontorikirjutaja teatega, et J. W. on surnud. Ta on hommikul pesukausi juurde maha kukkunud, vere pursates suust²⁸⁾. Zinovjevi tööstuste juhatus kutsunud matusele kõiki J. W. omakseid ja tuttavaid, kes minna tahavad, lubades katta kõik kulud. Nii läkski sügisest tööde juurest — Mäe-Jakapil pekseti parajasti rehte — väike saatkond Narva, matma Kanepi armastatud poega. — J. W. haud on Narva Johannese koguduse kalmistul, seda ehib Aug. Weizenbergi valmistatud marmorist noormehekuju, raamatuga paremas ja ankruga pahemas käes. Kuju alusel on: „Johan Weitzenberg. Sünd. 10-mal juulil 1838. Surn. 23-mal oktoobril 1877.“

Alma Selge.

EESTI KEELT ROOTSIAEGSETES KOHTUTES.

„Eesti Keeles“ 1936, lk. 1 jj. ja 42 jj. on allakirjutanu avaldanud rea näiteid eesti keele tarvitamisest rootsiaegsetes kohtutes. Kui Riigi Keskarhiivis pidi selleks läbi vaatama vastavaid toimikuid, juhtis arhiivi juhataja dr. O. Liiv tähelepanu samasugusele ainekule Läti Riigiarhiivis (Valsts Arhivs). Käesoleval suvel on viimaks korda läinud tutvuda nimetatud arhiivis leiduvate Tartu, Pärnu ja Kuressaare maakohtu protokollidega. Eesti keelde puutuva materjali hõlpsama kättesaamise eest peab allakirjutanu tänama prof. P. Arumaad, kes oma uurimuste huvi-

25) Narva Eesti lauluseltsi „Ilmarine“ Protokollid raamat 1874 [—1887], lk. 2—3.

26) Sealsamas, lk. 18.

27) Sealsamas, lk. 20, 23.

28) „Põhja Kodu“ 29. nov. 1921 teade J. W. uppumisest Narva jõe voogudes on nähtavasti ekslik ja käib Jaan Reinwaldi kohta. Hr. A. Pitsari andmed 16. VIII 1938.

des pidi põhjalikult tutvuma nimetatud kohtute toimikute ja ürikutega.

Esitatavad näited eesti keele tarvitamisest XVII sajandi lõpu ja XVIII sajandi algupoole kohtutegevuses ei paku üksnes lisatõendeid sellest, kuidas valitsevad kihid pole kunagi mööda pääsenud maa pärisrahva keelest, vaid nad lisavad ka üht-teist eesti kultuuriloo tundmisele ning valgustavad mõningaid küsimusi eesti keele arenemiskäigust.

Kõigepealt kohtab kohtuaktides õige sageli üksikuid eesti-keelseid sõnu. Mõned niisugused sõnad on vägagi suure ajaloolise või kultuuriloolise väärtusega. Esitatagu siinkohal olulisemad näited ühes ümbruse kirjeldusega, milles nad esile tulevad.

4. detsembril a. 1693 süüdistati Tartu eeslinlast *Trinot* (pärit *Kärknast*) oma mehe mürgitamisest. Mees, keda kohtuprotokollid nimetavad *Rähnaks* — *Rehn*, oli jäänud haigeks. Naine olevat, tunnistajate järgi, andnud mehele viina ja käskinud siis joosta, et sooja saada. Mees tulnud tunnistaja juurde ja palunud abi, sest naine olevat talle andnud *Myrck*, s. o. mürki. Sama sõna esineb veel mitmele korrale (*IZT*¹⁾, nr. 8). Ühelt tunnistajalt küsitakse, missugune rohi on mürk (*welches das Kraut Myrck feÿ wovon das Vieh ſterbe*). Üks teine tunnistaja seletab, et see taim tuletab meelde heinputke (*ein Kraut gleich dem heinputck*, lk. 17 ja 26).

Luuu mõisa sulast — *Maddi Thomafse Pelli Poick* — süüdistatakse 18. jaanuaril 1688 (Tartu maakohtu prot.) mitmesuguses varguses. Kaebaja *Nolko Rhein* ütleb, et kaebalune on varastanud temalt ja tema vennalt vilja, soolatud ja kuivatatud kala, viina ja *Nuggijî Nak*, mida tõlgitakse saksa keelde „*Martenbalg*“ (lk. 8). Kaebalune ütleb, et ta pole varastanud *Nuggijî Nako* (lk. 9). Samast vargast tõendab kirjalikult Luua mõisa omanik, et ta juba noore poisina on opmani aidast varastanud hundinaha, mispärast teda kutsutavat praegugi *Hunti Nack* (lk. 20; *IZT* 81).

Vastseliina talupoiss *Curra Mÿck* peab vastust andma *Kahkva küla tüdruku Ello* vägistamise pärast (Tartu maakohtu prot. 26. veebr. 1695). Kohtus küsitakse ühelt tunnistajalt: „*Ob Ello geschrien, Accufatus folle ſie loß laſſen, Er aber deſſen ungeachtet ihr das kôrrick abgeriſſen?*“ (*IZT* 143.) *Mannise*

¹⁾ Igaunijas Zemes Tiesa.

„Etnograafilise sõnastiku“ järgi on *kõrik* piklik villane suurrätik, must või valge, mida kanti ümber puusade mähitult seeliku asemel (lk. 55). Sama huvitavat etnograafilist sõna kohtab veel teiseski protsessis. Virumaa talumees Matzo Michel on kohtus varguste pärast. Meyhofis on ta varastanud „ein Kerrick, ein Sebba“, pekki ja raha (Tartu maakohtu prot. 20. apr. 1696; IZT 166, lk. 182). On tähelepanev, et *kõrik* ja *sõba* esitatakse eraldi, eri asjadena. Seega siis ei ole tollal need mõisted tähistanud sama asja (vt. Manninen l. c.), nagu etnograafilise ajajärgu kadudes. *Sõba* võis olla just peas kantav rõivatükk.

Vastseliina talutüdruk Ka f f o k e M a y Tilga külast on pastor J. H. Thiele teateil jäänud raskejalgseks. Maie patukaaslasteks on olnud P o e n i J a h n, kes oli **Pähkarjus** ja oskas lugeda. Samas protokollis räägitakse veel ihuvilja hävitamisest, milleks muu seas joodi maranajuureteed — **marran juur** (Tartu maakohtu prot. 5. sept. 1700; JZT 246, lk. 229).

Pärnu maakohtus algab 8. mail 1705 pikem väejooksikute protsess (IZT 285). Kohus küsib muu seas tunnistajalt Peter Fischerilt, kas ta on varem olnud sõduriks; kui olnud, siis missuguses pataljonis ja kuidas ta sõjaväest vabaks on saanud. Sellele vastab tunnistaja protokollis järgi: „Ja. Er were ein Soldat gewesen, und zwar unter Obrftleutn. Wrangels bataillon; nach Eroberung der Stadt Dorpt hätte der Feind die Land-Milice, oder auf unteutfch **Adra-mehet** loß gelaßen, von welchen testis einer gewesen“ (IZT 285, lk. 26). See sõna on kultuurilooliselt õige tähtis, sest meil pole sõnastikulist tõendust selle kohta, et maamiilitsat oleks kutsutud adrameesteks. W i e d e m a n n i sõnaraamatu järgi *adramees* on ainult 'Häkner, Pflüger, Meister in etwas'.

Omaette rühm üksiksõnu, mis esineb protokollides, on sõimusõnad. Pärnu maakohtu protokollis 16. märtsist 1708 (IZT 399) ütleb kaebealune Aidu mölder W e s k e J a h n, keda süüdistatakse teise mehe surnuks löömises, et mõrvatu tulnud koos oma sõbraga tema juurde viina norima ning sõimanud teda sõnades **Litz ja Siggawitt**. Sama kohtu protokollis 24. oktoobrist 1709 (IZT 416) on Helme meeste riiu- ja tapmisloost pandud kirja sõim **du Werrewit**.

Üksiksõnadest huvitavamad on eestikeelsed laused, mida kohtunikud on pidanud võtma protokollis, et täpselt edasi anda

protsessi üksikasju. Sageli keerleb kogu protsessi kõik just mõne eestikeelse väljendi ümber.

Palupera talupoega Hulsti (~Hulste) Lauri süüdistatakse oma sugulase, lellepoja Hulsti Jahni tapmises. Laur oli umbes 5 aasta eest ära põgenenud. Hiljem seltsis temaga lellepoeg, keda aeti taga hobusevarguse pärast. 1683. aasta kevadel saatis Alulinna kangur Jürri oma sulase metsa puid tooma. Puutooja leidis metsast laiba, kelles tunti ära Hulsti Jahn. Kui Laurilt küsiti, kuhu Jahn on jäänud, andis viimane vastuseks: „wo ich geprefet werde, werde ichs wohl fagen“. Selle lause on kohtukirjur toonud ära ka eesti keeli: **Ku minna kobbateddad küll minna fijs itle**, s. o. kui mind kupatatakse, küll mina siis ütlen.

Uderna talusulane Kerre Kibbare Marti Poick Timm oma isaga olid tuntud vargad. 20. märtsil 1693 olid nad Tartu maakohtus. Timm oli juba poisikesest peast hakanud vargile, milleks teda oli isa õhutanud. Oma vargustega oli ta Viljandi- ja Pärnumaal kuulus. Kohtuotsuses öeldakse tema kohta: „ein incorrigible Haupt- und Landieb“. Tunnistajate vastustest on pandud kirja ka üks eestikeelne lause: **ütz Tigekene ollj kä mulle üttel** (IZT 121, lk. 168.)

Vastseliina talutüdrukut Annat süüdistati Tartu maakohtus 5. mail 1694 salajases lapse sünnitamises ja tapmises. Lapse isaks oli Vastseliina mõisa noorherra, „der Junge Herr auf den Nühufchen hoffe“. Selles põnevas kohtuloos on paar eestikeelsetki sõna.

Anna peasüüdistajaks on kohalik pastor, kes inkviitorliku innuga kogub ainekku õnnetu asjaosalise vastu. Kohtus loetakse ette pastori kiri. Kirjast kuuleb, et pastor on Annalt nõudnud rindade näitamist. Neid pigistades ei ole tulnud välja palju piima, mille kohta kaebealune öelnud: **Nätfe walge weffi om**. Et Anna oma tegu salgas, saatis pastor ta kirikumõisa prouale usutleda. Proua oli muu seas ähvardanud: **kül faab kirck Iffand Lage hennega toma**. Anna tunnistab lõpuks prouale, et lapse isaks on **moiſa noor-Iffand**. Ja kui pastor tuli koju, oli Anna öelnud: **Ja ſe Moifſa Noor Iffand Kirjataija ſe tekk mulle**. Pastor oli siis küsinud, kus on laps. Sellele vastanud kaebealune: **Es olle hingen Jummalad waſta, es olle hingen**. Lapse laip leiti saunast lava alt. Pastor oli pärinud

Anna perenaiselt, kas tema ei teadnud midagi rasedusest ning lapse sünnitamisest. Sellele vastanud perenaine, et Anna öelnud ikka: **Erge hõõlge teje minno Wigga, küll minna omma wigga tia, ʃe om minno Tõbbo.** Pastor oli siis viinud Anna kirikusse ning kõnelnud seal Kristuse ülestõusmisest ja küsinud, kas naine usub ka, et ta tapetud laps kord ellu ärkab ja teda süüdistama hakkab. Anna olevat siis vastanud: **Echk ellanes Temma küll tol korral.** Selles lauses on tähelepandav potentsiaali esinemine sõnas *ellanes*, s. o. ehk elab. Eestikeelse lausena samas protsessis on veel Anna sajatused: **ʃago ʃo tõbbras ni palju Poija teggema, kiu mulle ʃa ja Jummal andgo neite ni tilka n. joofka kumbe minno naarwa, ni kiu minna jooffe.** (IZT 135.)

Saarde pastor Johannes Victorinus Boretius ja tema proua Margarethe Elisabeth Schilling kaebasid kohtusse kangru Clas Schutte. Ka kangru emand peab vastust andma. Emand oli pastorit laimanud ning kõnelnud, et pastor elab kõlvatut elu teenijatüdruku Elloga. Koos Elloga olevat pastor tapnud oma endise naise. Selle laimu eest sai kangruemand kirikumõisas peksa. Kui emandalt küsitakse, miks ta peksa on saanud, vastab ta, et **wanna konne parrast** (lk. 106). Hiljem teatab pastor kirjalikult, et kui kangru naist viidi Saarde kirikust Pärnu, olevat ta kogu tee neednud pastoraati ning laimanud kohut: **need ei olle Kochto Isʃandet, erranis mah-ʃohtickut ʃehl moistwat kohhus kus köcht tois ʃüa ʃahwat,** s. o. Pärnus ei ole kellegi kohtuisandad, vaid maasöödikud, mõistavad seal kohut, kus kõhu täis süüa saavad (lk. 521). (Pärnu maakohtu prot. 1690, IZT 329.) Samas protsessikirjelduses on ka alamsaksakeelne lause, mis on kirja pandud Saarde kirikumõisa elanikult Gertrudilt: „dat seien grüliche Dinge den dat Wÿf vertelt, wer mag damet to doon hebben“. See kangruemanda kohta öeldud lause on elavaid tunnistusi sellest, kuidas alamsaksa keel elas Eestis kõnekeelena edasi, kuigi kirjakeeleks sai ülemsaksa juba XVI-l sajandil. Kohtuprotokollidest on huvitav näha, kuidas Rootsi valitsuse lõpuni rahvainimesed saavad oma kaebkirjad või kirjalikud tunnistused sageli kas puhtas alamsaksas või alamsaksa elementidega ülemsaksas. Kõige suuremat mõju on eesti keelele avaldanud just sakslaste rahvakeel, sellepärast pole imestada, et alamsaksa

mõju eesti keeles on väga ulatuslik ning mitmekülgne, ülem-saksa oma aga piirdub peamiselt kirjandusliku keelega.

Kohtute juurde tagasi minnes peab mainima Vändra tüdrukut **M a j e**, kes on vastust andmas lapsetapmises. Kohalik pastor Henricus Teucher on 17. dets. 1694 saatnud Maje asjus kohtule kirja, kus muu seas antakse keset saksakeelset teksti edasi ka eestikeelsed sõnad, mis oli öelnud Maje ema tütart usutledes: **minno armas Tütter** (Pärnu maakohtu prot. 16. jaan. 1695; IZT 353).

Pärnu-Jaagupi kirikuõpetaja kaebab taas, et tema koguduse liige Pööravere küla kütt Andres Tönnis on lausa pagan ja jumalateotaja. Kui vilja-aasta on olnud halb, on kaebealune võtnud kivi põllult ja visanud ähvardades taeva poole, et miks jumal teda nälga jätab. Oma lapsi ei saatvat ta kirikumõisa palveid õppima. Kohtus tunnistajate hulgas on ka kaebealuse naine **Marreth**, kes kord tõuganud üht teist tunnistajat ning öelnud ühtlasi: **Sina Paggan Paggan, Sina Sath Suhre tullise Pattu Hennesje pehl** (Pärnu maakohtu prot. 19. sept. 1695; IZT 355, lk. 468).

7. juulil a. 1700 tapeti Viiratsi mõisa põllul Kallame Widrick. Tapjaks oli sama mõisa kubjas Tönnis. Üks tunnistaja seletab kohtus, et mõningad inimesed olevat näinud, kuidas kubjas seisnud lahtise pussiga surnu kõrval ja öelnud: **Werri pask tohet sinna wehl**. (Pärnu maakohtu prot. 28. juunist 1701; IZT 377, lk. 8). — Sõimusõna *veripask* on omal ajal olnud õige populaarne, sest see esineb mujalgi kohtuprotessides (Eesti Keel 1936, lk. 45).

Sauga Ulaste Jaani tütar **Mari** on üks järjekordseid lapse-tapjaid paljude hulgast. Kui omal ajal õde temalt küsinud, kas ta on raskejalgne, vastanud Mari: **Se aþla om kahe pääl**, mida kohtukirjur tõlgib saksa keelde: „es stünde so und so, es kõnte wohl feyn, oder auch nicht feyn“ (Pärnu maakohtu prot. 25. okt. 1703; IZT 378).

Aastal 1709 on arutlusel pikk ja keeruline kohtuasi, milles kaebealuseks on Laiuse mölder **Murra** (~ **Morra**), s. o. Mõra **Hinrich** keda süüdistatakse *in criminis laesae Majestatis*. Hinrich oli saadetud Laiuselt Tarvastusse asju õiendama. Viljandis oli ta peatunud kaupmees Sundiuse pool, kus joonud koos mitmesuguse seltskonnaga eesti ja saksa inimestest. Juttu aja-

des tulnud kõne alla ka see, et Hinrich on olnud moskvalase käes, mille kohta kingsepp Pauli öelnud: **Ja se wennelisse Kuningas on suure Heowitte sest Mah hajamast Sahnut.** Sellele vastanud Hinrich: **Ja wehl suurem Heo witte wennelisse Kuningas jahp Sahma.** Neid sõnu ei olewat ta öelnud armsast Rootsi kuningast, nagu on kaevatud. Lipnik Gotthard Rehusen tõendab aga, et Laiuse mölder olewat öelnud just Rootsi kuninga kohta: **Heowitte Rotzi Kuninga Ninna pehl.** Enne seda olewat kingsepp Pauli küll öelnud: **Heo witte wennelisse Kuninga Ninna pehle.** Ülekuulamisel tunnistab Võidumaa talupoeg Gemmigalge Märt omaltiki poolt, et kingsepp öelnud alguses: **Heowitte wennelisse Kuninga Ninna pehl,** millele vangistatu vastanud: **suurem Heowitte Rohzi Kuninga Ninna pehl.** Kohtus loetakse ette ka mõisahärra Vettern'i kiri, kes samuti kinnitab, et kingsepp öelnud: **Heo witt Wenne Kuninga Ninna pehl,** ja mölder vastanud sellele: **Suremme Heowitt Rohtzi Kuninga Ninna pehl.** — Korduvalt esinevat omapärast sõimusõna, mille ümber keerleb kogu majasteedi laimamise protsess, tunneb ka Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat (vt. *hebu* 'Stute'). — Tunnistajast Jämejala Märdist on kohtutoimikutes öeldud, et ta on korralik ning jumalakartlik mees, sest ega saksad pole muidu temast teinud **Laude Mees.** Saksa keelde on see juriidiline oskussõna tõlgitud „Rechtsfinder“. (Pärnu maakohtu prot. 25. jaan. 1709; IZ T 413.)

Viimane eestikeelne üksiklause, mida siin on põhjust nimetada, on **tühhat paljat** (= nichts wehrte Sachen). Wißicke Simoni tütar Ann, pärit Pidulast Kihelkonnalt, sünnitas saunas lapse. Kui kaasümmardaja Marre oli maas näinud päramisi ning pärinud, mis see on, andnud Ann toodud vastuse (Saaremaa maakohtu prot. 29. märtsist 1706; IZ T 441). Esi-meses sõnas *tühhat* näeb siin tüüpilist saarte murrete joont: *j* kadu *h* järelt.

Mainitud „Eesti Keele“ aastakäigus on avaldatud mitmeid kohtuvande valemeid, mis olid lisatud toimikutele. Ka varem on tuntud terve rida mitmesuguseid vandeid. Läbivaadatud kohtuaktides on taas uusi vandeid. Harilikult on vanded sama algsõnastuse järgi, nõnda et nad pakuvad keeleliselt väga vähe uut. Käesolevad vandevalemid on aga õige individuaalsed ning sõnarikkad. Siinkohal esitatagu lähemalt järgmised.

Minna Suppise Tõnnis Jummal ninck temma püha
fanna pehl, et se mis minna se is pewal Julj auhš kohto
welja ütelnut, ninck mis minnult nit jelle feste, šammašt om
fišitut, keick se teši om ni wišti kui jummal ninck temma
pühha Evangelium mint peap awitama taewo ricka sehš.

See *formula juramenti* on pandud kirja õige keele- ning
kirjaoskamatul. Siiski leidub selles mõni huvitav keelend. Tähele-
pandav on, et juba XVII sajandi lõpul tarvitati ladina algupäraga
kuunime *Julj*. Teatavasti on balti alamsaksa ja osalt ka ülemsaksa
rahvapärastele murretele olnud omane *ö* ja *ü* delabialisatsioon.
Saksa soost kirjurile on teinud siis raskusi eesti *ü* õige tabamine,
nõnda et selle asemele on kirjutatud mitmes näites *i*. Sama
kirjuri käsi on pannud kirja veel kaks vandevealemit, aga ladina
tähtedega ning selgemas eesti keeles.

Minna Rochkose Jacko poick Jürry wannun Jummal
ninck temma kalli fanna põhl et keick tessi om, mis minna
olle welja raeckinut ninck se auus Radi kohhus minnušt nit
om kissinut, kuš minna ollen ülle kohto tunnistanut šis
šuntko Jummal minno Jhho ninck henge iggawest ninck
iggawest.

Minna Marry Jutto Jürry tötter wannun Jummal ninck
temma pühha Evangeliumme pehle et keick mis minnult se is
pewal July om ouwus kohto en küssütut, keick tessi om
nuwäšti kui jummal minnul šap awitama nink hengest.

Kõik kolm vandevealemit on samast protsessist. Jürri
Strohs, endine sõdur, oli oma naise kasti lahti murdnud ja
sealt riideid varastanud. Naine ajas meest kasekaikaga taga,
kuni sai talle pähe anda. Löögist uimane, kobis mees sauna,
kust ta teisel hommikul leiti surnuna (IZT 15, lk. 17—28).

Komandant Skytte oli välja saatnud ratsurid sõjaväele
moona hankima. Moonahankijaile hakkasid vastu Elistvere talu-
pojad Övanurme külast (Owwenurme külla) Korricke
Hanš ja Korricke Matz. Võimule vastu hakkamise pärast
tuuakse mehed kohtusse. Et kaebealused aru saaksid, annavad
ratsurid vande eesti keeles:

Minna wannun jummal, ninck temma kalli fanna pehl,
et keik toiši on, mis minnolle korrikke Hanš, ja Korrike
Matze wašto welja räknut, ninck se auus kunninga kohušt
minnust nüt om küššinut, kui minna om ülle kohto tun-

nifstanut, fis funtko jummall menno jho ninck Henge, iggawest ninck iggawest. (Tartu maakohtu protokoll 24. apr. 1700; IZT 243, lk. 8.)

Kärla talupoja Winsi Gürgeni naine Tijo sattus kohtusse oma mehe ebaõige süüdistamise pärast, nagu oleks mees elanud ühte oma emakuga, kellega saanud lapsegi. Kohtus on tunnistajaks muude hulgas ämmamoor Ingel oma tütre Reedaga. Mõlemalt võetakse vanne.

Minna Madiseppa Matze Näjne Ingel wanno Jum-mala ehß, ninck seh kallij kohto ehß, ett Winsi Lehn mitte minno wasto, ehß kaß minna mitte, ommal Tjttarel Reto wasto ep kaßß Körwe Lareße Raddri wasto, rekenut ollen, ett se Winsi Leno ehemenne Laph ep olle mitte se wanna Winsi Hanso, ägganiß temma Poija Gürna Laph: Nind kufß minna sedda neide wasto rekenut ollen, sihß sahko minnu Jhu ninck Henge, Ello ninck Maija, ninck keid Willia, meh minnu perralt on hukka minnema Iggawest.

Tütar Reet vandus järgmiselt:

Minna Raddaricko Andrusse Näjne Reet, Wannu Ju-mala ehß, ninck seh kallij kohto ehst, ett minna mitte Ommast Emmast kulnut ollen, ep kaßß mitte Micko Malle wasto rekenut ollen, et see Winsi Leno ehemenne Laph, ep ollen mitte se wanna Winsi Hanso, ägganiß temma Poija Gürna Näjne Tjo ehj need Sannat minnu wasto htelnut on. Nind kust minna sedda üllekohto tunnistat, sihß sahko minnu Jhu ninck Henge, Ello ninck Maja, ninck keid Willia, meh minnu [minnu] perralt on, hukka minnemah iggawest. (Kuressaare maakohtu prot. 11. nov. 1693; IZT 420, lk. 169.)

Nendest viimastest tekstidest on huvitav tähele panna, et juba siis oli Saaremaa murretele omane delabialisatsioon mõnedes sõnades. Grafeem *j* sõnades *Tjttarel*, *jttelnut* eeldab nimelt hääldust *tittarel*, *itelnud*.

Muhu pastor Theodorus Kirschberg teatas kohtule, et teenijatüdruk Potti Gret (~Pottj Ret), pärit Väikese väina äärest Maasi alalt (auß dem Masickschen Gebiete) oli saanud lapse ja selle hukanud. Lapse isaks oli tuntud vallaslasteisa Pitk Jalck Jürgen. Gret leiti lapsega põllult. Leidjad naised andsid järgmise vande oma tunnistuste kohta:

Minna Hembo Andrusze Reet (: Callj. Case Anno :) wannon Jummalala ehest, ning se kallj kohtu eht, et neidt ahiat, meh minna Se Pottj Hanso Reto pehle tunnistanut ning refenut ollen, feid oigete Döft onnat, ning ett mitte nisuggufet ahiat, kut minna neinut ollen, ep kahß mitte ni palio Pima nißade (nißade) sehß üchtifeße naißele woip olla, kuß Semmal mitte äne laps on ollenut, ning kuß minna temma pehle üllekohtu tunnistanut ollen, siß sako minnu ihu ning henge, Ello ning maia, ning feid willia meh minnu perralt on, Sukka mennemah iggawest. (Kuresaare maakohtu prot. 2. okt. 1694; IZT 421.)

Kolm viimast vandevalomit näib olevat kirja pannud sama kohtukirjur samade saksapärasustega.

Kõige huvitavam näide eesti keele tarvitamisest rootsiaegseis kohtutes, mis on sattunud allakirjutanu näppu, on Rõngu kõstri eestikeelne kiri. Pärnu maakohtus oli septembris 1709 lahendada omapärane mõrtsukatöö. Kaebealusteks olid Jürgen Orriko Jürgeni talust Hellenurmest ja Peerna Jack. Jürgen oli pärit Märjamaalt Sötke külast ja teenis Orriko Jürgeni juures. 10. juuni hommikul mainitud aastal, kui peremees oma naise ja kahe lapsega veel magas, oli sulane võtnud kirve ja lõõnud peremehele pähe. Peremees oli kohe surnud. Peremehe tapmisel sai surmavalt haavata ka poolteise-aastane laps, kes magas isa ja ema vahel. Naine ja teine laps said kergemaid haavu. Kaebealune ei tea, miks ta on kuritöö korda saatnud. Omaenese ütluse järgi ei ole tal olnud mingisugust vihavaenu peremehe vastu. Varem ta oli olnud sõduriks. Eelmisel aastal enne jõulu oli peremees ta Tallinnast enda juurde toonud. Kohus kahtlustas kuritöö kaasteadmises ka tapetu talu saunikut Peerna Jack'u. Kohtuaktidele on juurde lisatud Rõngu kõstri Jacob Paedise tunnistus lese ja ellujäänud lapse kohta. Kiri, millest siinjuures ka klišeeline näide, on järgmine:

**Hochwürdige Wolgeborne Weitgerühmte
Herre Herre / Und Landgerichß zu Perna.**

Armolikko Runinga Tallomees Oriko Elaur / Helm-
nurme walda, oman nakkatu n Sündino / Nooßi digussen,
kannap hoold, se oriko jürri Gest / kä Enne Elauri Majan
kafwantun om olnu, Päle / se siß om temä Runinglikko

Maja piddäja Essi olnu. 8 ajaß / taiga. Se Armolikko
 Rörgeß Uuwustedu Herr Herr / Assessoru Chjlwj Ma
 Päääl, Ent temmä om tonu / Minnewä Salwel Tallina
 See Pääält Sullast, fest sam / mast Sullafest om temmä
 sanu oma Wode Päääl ärrätappe/tuß d. 9 n 10 junius ku
 päiwi Wajel, Waine Rahotu Hirmsaste / Elläp omette
 weel, 2 Last Rahotu töine Elläp, Töine om ka / jo koolnu,
 seddä satap nüüd se oriko Laur Armolikko förgeste / Sün-
 dino n Sureß Uuwustedu Landrehhi lohto kätte Perno
 Et temmä / muid omatsid ej olle, n om se noor mees,
 meß ne mihhe towa / Seddä Wannambat tunnistap temmä,
 henda nouwo andiaß / kumb hennese Gest saab Essi kohtma /
 Armolikko Häste n Rörgeß Sündino n / Sureß Uu-
 wustedu Herre Herre Bnd Land / gericht /

No 1709
 d 3 julius

Rige alwemb, Waine Nummal Armeto
 n feige Allamb. ammet / ti Tallitaja,
 Rengo Kirko man Röstör

Jacob Paedis.

Lõpuks peab nimetama veel üht ala, kus eesti keelt esile
 tuleb. Kogu Rootsi valitsuse aja on kohtutes päevakorral nõia-
 protsessid või üldse mitmesugused nõidumislööd. Vahel on sõ-
 nad, millega kaebealune olevat nõidunud, pandud paberile ka
 eesti keeles. Kõigepealt torkab läbivaadatud protokollidest silma
 Vorbuse nõia Põlve Jüri protsess kahe eestikeelse nõiasõnaga,
 mis a. 1929 on avaldanud V. J. Mansikka „Virittäjä“, lk.
 215. Peale nende nõiasõnade on aga paar muudki, mis näivad
 olevat seni avaldamata. Abja talupoeg Rodi w a n a (~ Roddi
 I w a n n a) J a c o b oli 16. aprillil 1695 joonud koos Tartu garni-
 soni allohvitseriga. Pummeldamisel läks allohvitser kaduma. Kadu-
 nut otsides läks Jacob nõu küsima nõialt S i m m o P a a p'ult, kes
 juhatas ta Pilli J a a n i juurde. Mehed võtsid süütu Pilli Jaani
 väevõimuga kaasa ja peksid ta vaeseomaks. Jaan kaebas peksjad
 kohtusse, kus peale peksmise süüdistab Paapu ka nõidumises.
 Protokoll järgi lausunud Paap viinale järgmiselt: „E r h a t t e d a s
 V a t t e r U n s e r d r e y m a h l d a r ü b e r g e b e t e t, u n d d a -
 b e y d i e s e w o r t e a u s g e s p r o c h e n R i b b a, R a s c k, A s c k,
 P e r m, P a i d, T ü b e, T ö h e, P a r t o, P ö h u s, P a i d, T i c k s, T ü h e, T ö h e,
 R i b b a, R a s c k, A s c k, P e r m, P a i d.“ Soolaga arstis Paap loomi ning

inimesi. Inimesele anti natuke soola, millele loeti kolm korda issameiet. Kohus küsib, mis kuntse Paap veel oskab. Kaebealune vastab, et kui looma jalg on väga ära väänatud, paneb ta selle õigesse kohta nõndaviisi, et loeb kolm korda issameiet ja järgmisi sõnu: **Kuluat, Kulit, Sawalt, Salwe, Pennoalt, Piſti, Hallo, Hawa, Kuwwo, Kus, Weha, Wellitz, Uſ, Kick, Ria, Töwere, Re, Miſſe, Ratta, Tauck, Kick, Wea, Wellitze, Re, Miſſe, Ratia Tauck.** Pärast seda silitab ta haiget kohta kolm korda, teeb kolm risti peale ja seob punase lõnga ümber. See olevat kindel abinõu nikastuse vastu. (Tartu maakohtu prot. 11. maist 1695; IZT 147.) Krüptogrammina näivaid nõiasõnu siinkohal keeleliselt lähemalt analüüsimata, toodagu esile veel üks juhtum nõidumisest.

Hummulis elas neli venda, kes olid kõik vargad. Enne vargusele minekut võtsid vennad sõela, mille põhjale oli söega tõmmatud X. Risti kahes otsas otse teineteise vastu oli tükk sütt, teises kahes otsas oli kummaski tükk leiba. Neile pandi hari, mille peasse pisteti nõel niidiga. Niidist hoiti harja sõela keskkohal. Ühtlasi loeti sõnu: **ſeggelken, risteken, Laibaken, Harreken, Hitzeken naita Christus Jesus kos ſaph nidakit.** Kui hari pöördus leiva poole, oli see märgiks, et ettevõttele on loota head edu. Kui hari pöördus süte poole, ei olnud õnne loota ja pidi järelikult koju jääma. (Pärnu maakohtu prot. 24. veebr. 1697; IZT 363.)

Esitatud näited eesti keele tarvitamisest XVII sajandi teise poole ja XVIII sajandi alguse kohtuelus ei paku nõnda palju uut ning huvitavat keeleliselt kui just kultuurilooliselt. Vastavatest protokollidest, kus esineb eesti keelt, paistab silma kaks asja. Kuigi eesti soost maarahvas oli majanduslikult ning õiguslikult maha surutud, andis siiski maale erilise värvingu just tema. Eesti keelt pidid oskama igasugused rahvakihid, nagu mõisnikud, sõjaväelased, käsitöölised ja ametimehed. Teiseks võib konstateerida, et tollal oli juba olemas kindlat ühiskeele tendentsi rahva hulgas ega mitte ainult kirjakeeles. Kohtus esile tulev keel on täiesti lihtrahva või ebakirjandusliku ametniku keel, kuid need näited, mis on kasutada olnud, on keeleliselt vägagi ühtlased ega kajasta ehtsat murret, mida kohtute vastaval tegevusalal võidi tarvitada.

Paul Ariste.

NÕIAMÄRKIDEST.

1.

Nõiamärgid on kujutised, milledele inimene omistab maagilist jõudu: ta arvab nende abil võivat kaitsta end ja oma vara kaasinimeste halbade soovide ja kurja pilgu, üleloomulike olendite pahatahtlikkuse ja üldse igasuguste kahjustavate ja õnnetust toovate jõudude ning mõjude vastu, ta loodab nende läbi saavutada edu ja viljakust oma tegevuses. Seepärast joonestab ta neid märke oma ehitistele, esemeile või ka iseendale ning loomadele, tarvitab neid ühenduses mitmesuguste kommete ja tähtpäevadega oma elus ja töös.

Usk salapärasest jõududest, maagilise mõjutamise võimulusele on arusaadavalt eriti omane primitiivsele mõtlemisviisile. Tsiivilisatsiooni arenguga väheneb usk maagiasse, siis muidugi ka maagilistesse märkidesse, viimased kaotavad oma esialgse tähenduse, neid hakatakse — esemelises kultuuris — tarvitama dekoratiivses mõttes, ornamendina.

Piir märkide maagilise või dekoratiivse tähenduse vahel nende esinemises rahvakultuuris ei ole kõikjal selgesti tõmmatav. Kuid käesolevas ülevaates see vahetegemise küsimus maagilise märgi ja ornamendi vahel ei kerki teravalt esile, sest nagu allpool näeme, ei anna kasutatud materjal selleks põhjust. Küll aga tuleb meil teatud määral tegemist ühe teise rühmaga, millel samuti on kokkupuutepunkte nõiamärkide alaga, see on pere- ehk õuemärkide rühm. Kuigi selle vaatlemine ei ole käesoleva töö ülesandeks, tuleb mainitud seose tõttu ka seda küsimust veidi puudutada.

Pere- ehk õuemärkidenä esinevad sageli needsamad kujutised, mis on maagilisteks märkideks, ja võib oletada, et neil ürgselt ei olnud mitte ainult praktiline otstarve — omaniku äramärgimise läbi hoida varandust kaotsimineku eest või segunemise eest võõra varandusega —, vaid et nad pidid ühtlasi kaitsma maja, kodu kõigi halbade mõjude, hädade ja õnnetuste vastu. On väidetud, et üksikomanduse tunnustuse juurdumisel ühiskonnas on müstilistelgi mõjutustel oma osa olnud ¹⁾. Et rahva teadvuses peremärgi maagiline tähendus kohati veel elab, seda tõendab näiteks üks teade Petserimaalt, Järvesuu vallast, kus Eesti Rahva Muuseumi (ERM) küsimuskava sellekohastele punktidele on vastatud, et „peremärke ja nõiamärke ei tohi näh-

---

1) U. T. Sirelius, Suomen kansanomaista kulttuuria. II. Helsinki, 1921, lk. 515.

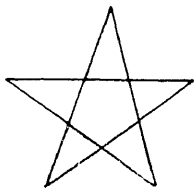

tavasti teistele edasi anda“²⁾). Neil kaalutlustel on siis allpool mõnikord ka peremärkide esinemist mainitud.

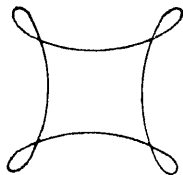
Käesoleva töö allikate kohta olgu tähendatud, et siin ei ole kasutatud esemelist materjali, vaid töö peallikaks on ERM-i korrespondentide vastuste (KV) 7—11 (+ supplementa) andmed, mis oma suures enamuses käsitlevad nõiamärkide tarvitamist ainult rahvameditsiini alal ja üldiselt valgustavad nõiamärkide küsimust üsna puudulikult. Nii ei selgita nad peale muu kuigi hästi küsimust, mis määral nõiamärke tarvitatakse praegu tõesti maagiliste märkidena ja mis määral neid tuntakse ainult n. ö. välimuse ja nime järgi, ega võimalda üldse teha järeldusi nõiamärkide vanuse kohta.

KV andmete täienduseks olen kasutanud kirjanduses esinevaid teateid.

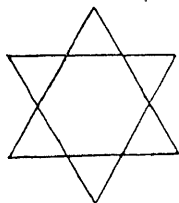
Märgid, milledega meil peamiselt tegemist tuleb, on järgmised — needsamad, mis esinevad ERM-i vastavas küsimuskavas (V-ndas):

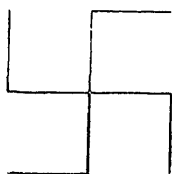
Viisnurk.

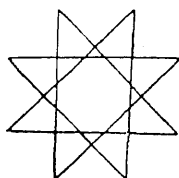
Silmusnelinurk.

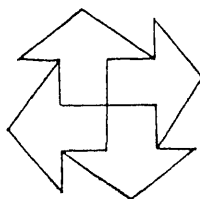
Kuusnurk.

Haakrist.

Kaheksanurk.

„Merihobusüda“³⁾

2) ERM-i KV 11, 1513.

3) Nimetus „Eesti entsüklopeedia“ („Nõiamärgid“) järgi.

Peale selle on mõned korrespondendid andnud teateid ülaltoodud erinevate nõiamärkide, sagedaimini risti, tarvitamise kohta. Allpool esitame ka risti kohta käivate teadete sisu, kuid vastuste juhuslikkuse tõttu pole võimalik levingust pilti saada — seda on vaevalt vajagi: risti tarvitamine on kahtlemata üldine komme. Ja just oma ulatuslikkuse tõttu ei mahu risti tarvitamise küsimuse lähem vaatlus käesoleva töö raamidesse.

2.

Vaatleme kõigepealt nõiamärkide esinemist E e s t i s.

KV-s antakse teateid nõiamärkide tundmise kohta meil üldse 199 juhtumil. Levingu kohta võiks öelda, et märke tuntakse vahelduva sagedusega üle terve maa, kusjuures esinemisjuhtumite vähesuselt paistab silma eriti suur osa Järva-maast; hõredasti esineb teateid kogu Kagu-Eestist. Esinemisjuhtumeid koguneb n. ö. tihedamaiks pesadeks saartel, siis Virumaal (+ Harju-Viru ja Viru-Järva piir), põhjapoolsel Tartumaal jn.

Märkide esinemise aja kohta, tähendab selle kohta, kas tarvitatakse neid praegu või on neid tarvitatud minevikus, puuduvad väga suures hulgas vastuseis teated. Eriti vähe vastuseid sellele küsimusele leiame Viru ja Tartu maakonna kohta. Seejärest ei julge ses suhtes mingeid järeldusi teha, ainult niipalju võiks märkida, et Saaremaal näib esinevat õige üldiselt märkide tarvitamist ka praegu, samuti nähtavasti Pärnumaal.

Järgnevas on vaadeldud üksikute märkide esinemist, liigitades nende kohta antud teateid märkide tarvitamise otstarbe järgi.

Eraldades üksikuid märke, saame kaugelt kõige sagedamini esineva kujutisena v i i s n u r g a.

a) Viisnurk.

199 juhtumist, mil üldse teatatakse nõiamärkide tundmisest, mainitakse 172 juhtumil ka viisnurga tundmist. Siingi võiks öelda, et märki tuntakse üle maa, kusjuures esinemisjuhtumid tihenevad jällegi saartel, Virumaal, Tartumaa põhjapoolses osas, kohati Pärnumaal, hõreduselt aga paistavad silma endiselt Järva-maa ja Kagu-Eesti.

Otstarbe poolest on märgatavas ülekaalus haiguste vastu tarvitamine. See esineb üldiselt 172 juhtumist 117 juhtumil. Arstimis-otstarve on valitsev kogu mandril ja Hiiumaal, sellal kui Saaremaal on esikohal hoopis teine otstarve: viisnurka tarvitatakse seal nimelt peamiselt leivamärgina.

Vähesel arvul esineb KV-s teateid viisnurga tarvitamisest mõneks muuks maagiliseks otstarbeks. Kaunis sageli (enam kui $\frac{1}{3}$ -s kõigist vastuseist) aga on otstarve või tähendus teadmata

Viisnurga tarvitamisaja kohta võib öelda sedasama mis kõigi nõiamärkide kohta nende tarvitamisaja suhtes, nimelt, et üldisemalt näib esinevat nõiamärkide tarvitamist praegu Saare- ja Pärnumaal.

Viisnurga tarvitamise otstarbeist vaatleme kõigepealt tarvitamist haiguse vastu (inimestel).

Viisnurga abil ravitakse üldiselt nahahaigusi, eeskätt sammaspoolikut ehk veiseröögatist (veel tuntakse selle haiguse kohta nimetusi: nahakoi, ihukoi, sööthiir, *iirissüet*, tõuraröögatus jne.) ja roosi ehk elitingi (*~ elidinga*), aga ka üldse igasuguseid väiksemaid nahavigu, nagu kärni, vistrikke, nahakõõmendusi, ohatisi, soolatüükaid, koeranaelu, *maalisi* jms. Nähtavasti on igatahes sammaspooliku ja roosi ravi viisnurgale nii iseloomulik, et märk ise on kohati omandanud oma tavalise nimetuse asemele nimed *sammaspoole rist* (Rõngu)⁴⁾ *roosimärk* (Taru vastu)⁵⁾.

Vahel on haigus lähemalt nimetatamata, ja ühel juhtumil teatatakse, et viisnurgaga arstitakse ka *nikastest* (Kolga-Jaani)⁶⁾. M. J. Eiseni andmeil olevat, kui inimesel käe- või jalaluu murdub, kõige paremaks arstimiks teha haige koha peale 9 viisnurkset risti⁷⁾.

Ülalmainitud nahahaiguste ravimise kohta esineb KV-s mõningaid lähemaid kirjeldusi. Vaatame, kuidas toimub nende järgi ravi ja missuguste tingimustega see on seotud.

Kohati on märgitud, kes peab haiguse vastu viisnurka tegema. Parandajana võib esineda see, kes esimest korda haigust näeb (Saare- ja Pärnumaal), esimene poeg või hädakorral esimene tütar, esimene või viimane laps, väljaspool abielu sündinud laps (Hiiumaal).

Eespool nimetatud nahahaiguste kohta on ravimisviis sageli täiesti või osaliselt ühtlase. Ometi võiks eraldada rühma juhtumeid, kus kindlasti on öeldud, et on tegemist roosiga. Seal on ravi õige ühtlane. Nimelt on siin tavaliseks ravivahendiks paks sinine paber, vihikukaane-paber või, nagu mõnikord on öeldud, niisugune, nagu vanasti suhkrupea ümber olnud; vahel on mainitud ka lihtsalt 'paber', ilma lähemalt defineerimata. Sel-

4) KV 10, 1971.

5) KV 10, 605.

6) KV 10, 88.

7) M. J. Eisen, Viisnurk, „Eesti Kirjandus“, 1923, lk. 558.

lele paberile siis joonestatakse pliitsiga viisnurk ja pannakse, vajutatakse haigele kohale. Vahel kaetakse paber paksult grafiidiga, nagu kirjeldatakse näiteks Karksi khk.:

„Tehakse roosu pappert, selleks võetakse paksi sinist paberid, vanast oli suhkru pea ümber niisugust. Õerutakse pliitsi (leistiku) tina peale, hästi paksult. Tehakse kriidiga (riigiga) kolm viienurget rist tina peale, ja pannakse roosu peale, võib olla et öeldakse ka sõnu, aga neid ei ole kuulda saanud. Usutakse et kui ei ole veel liges saanu siis kaob ilma auku sisse tegemata“⁸⁾.

See sinine paber on siis nii iseloomulik roosi ravile, et on vastava nimegi saanud: roosipaber; seda nimetust esineb korraldvalt.

Erandlikumaid juhtumeid roosi ravis on viisnurga tegemine kõvasile või kirvele, millega siis haiget kohta vajutatakse; lõikamine lepakoode, mis siis samuti haigele kohale vajutatakse. Suure-Jaani khk. on joonestatud viisnurk roosile pandavale tindisele paberile ja kirjutatud siis igasse nurka haige ees- ja perekonnanimi⁹⁾.

Sammaspooles ehk veiseröögatise ravi on mitmekesisem. Selle kohta on antud ka rohkem kirjeldusi. Et saada ülevaadet, jagame ravi üksikuiks momentideks ja vaatleme neid lühidalt. Küsimine: millega tehakse viisnurk? millele tehakse? missuguste eriliste menetlusviisidega? kuidas rakendatakse ravivahendeid?

Väga sageli tehakse viisnurk sõrmega (peamiselt nimetis-sõrmega, ja vasaku käe omaga sagedamini kui parema käe omaga), vahel on lähemalt öeldud, et sõrmeküünega, peale selle leivanoaga, noaotsaga, nõelaga (tavaliselt jämeda, pastlanõelaga), naelaga, sõleteljega, põletatud tuletiku otsa jäänud vävliisõega, puupulgaga, pliitsiga, silguninaga, odraivaga, kaerate-raga jm.

Viisnurk tehakse vahel otse haigele kohale, vahel aga mõnele esemele, mis siis haige kohaga kokkupuutesse viiakse. Väga levinud on sammaspooles puhul viisnurga tegemine kõvasile ehk luisule (vikatiluisule), mõnikord tehakse ka paberile, nimetatakse vahel paksu sinist paberit, niisiis sedasama roosipaberit. Erandlikumaid juhtumeid on: seebile lõikamine, leivakoode lõikamine, higisele aknaruudule joonestamine, millest märgunud sõrmega siis haiget kohta vajutatakse.

Eritingimustest, mida arstimise juures täita tuleb, on tähtsaim see, et viisnurk peab joonestatama ühe pideva joonega, ilma pliitsit, kätt või üldse eset, millega joonestatakse, üles

8) KV 9, 1183.

9) KV 10, 168.

tõstmata. „Märk pidi nii tehtama, et kus alustati, sinna tuli ka lõpetada,“ kirjutatakse Pühalepa khk¹⁰). Viljandi khk. pidi märk tehtama *ühe hinge puhuga*, samuti pidi ka esemega, millele märk oli tehtud, vajutatama haiget kohta *ühe hinge puhuga*¹¹). Mõnelt poolt teatatakse, et märk pidi tehtama ilma peale vaatamata või selja taga.

Kaunis tähtsat osa etendab ravi juures sülitamine ja sülg: sülitati kas haigele kohale endale või kaeti märk, pärast joonestamist mõnele esemele, süljega. Sageli teatatakse, et sülitamine toimus kolm korda. Vahel ühendatakse viisnurga tegemine röökimisega (veise moodi), seegi toimub kolm korda. Üldse etendab arv kolm kaunis tähtsat osa selle arstimise juures; mõnikord tehakse märki ennast kolm korda.

Muidugi peab mitmekordistamine märgi mõju kõvendama. Mõningail puhkudel tehakse seda seitse või ka üheksa korda, nagu juba nägime¹²).

Ka kuumusel ja tulel on oma osa: vahel kuumutatakse kõvasit pärast märgi joonestamist, teisel jälle visatakse paber pärast haige koha vajutamist kiiresti ahju.

Veel mõningaid erimenetlusi: pärast paberile joonestamist kaetud märk piibupigiga; enne märgi pealetegemist määritud haiget kohta rasvaga; koeranaela vastu tarvitatud leivakooruke, millesse märk lõigatud ja millega haiget kohta vajutatud, antud hiljem koerale. Viljandi khk. on viisnurgaga paber, millega haiget kohta on vajutatud, visatud hiljem teeristmele (*nelja tee harule*): kes paberi leidnud ja endale võtnud, saanud haiguse endale, viskajal kadunud¹³).

Mis puutub ravivahendite rakendamise viisi, siis võiks selle kohta üldiselt märkida vahet, et kui viisnurk tehti sõrmega, siis tavaliselt otse haigele kohale, kuna muude vahenditega tehti teistele esemetele, mis siis haige koha peale pandi. Seejuures on tingimuseks, et just viisnurga kujutis haiget kohta puudutaks. Kõige tavalisem viis on haige koha vajutamine vastava esemega, vahel ka hõõrumine, mitmel korral teatatakse aga ka haige koha piiramisest, selleks et haigus edasi ei läheks. Vahel kaabitakse luisust, millele on viisnurk tehtud, luisuihet haige koha peale.

Täiesti ühtelangevalt ülalesitatuga kirjeldab veiseröögatise arstimist viisnurga abil rannarootslaste juures C. Russwurm¹⁴).

10) EA (Etnograafiline Arhiiv) 16, 331.

11) KV, KKV V, supplementa, nr. 294.

12) M. J. E i s e n, m. kirjutis, lk. 558.

13) KV, KKV V, supplementa, nr. 294.

14) C. R u s s w u r m, Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ebstlands und auf Runö. II. Reval, 1855, lk. 224.

Ka F. J. Wiedemanni teated selle haiguse ravi kohta ühtivad üldiselt KV andmetega ¹⁵⁾. Võiks märkida, et nime ‚veiseröö-gatis‘ seletuseks on asjaolu, et haigus tekkivat kohale, kust ammuva looma hingeõhk üle on käinud ¹⁶⁾.

Ka soolatüügaste arstimiseks kasutatakse F. J. Wiedemanni järgi viisnurka ¹⁷⁾. Samuti roosi vastu ¹⁸⁾.

Viisnurka leivamärgina tarvitatakse KV andmeil ainult Saaremaal (välja arvatud üks juhtum Koeru khk.; Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) andmeil esines viisnurk seks otstarbeks ka Haljala khk.¹⁹⁾. Siin tehakse leibadele ka muid märke, nagu ühe või kolme sõrmeotsa jälgi, hobuseraua kujutist, rõngast, risti jm. Need viimased — võib-olla peale risti — on, vähemalt nüüd, peamiselt iluks. Teatud traditsioon seisab aga selle poolest küll nende taga, et märke tehakse vahel erilise esemega: sea või lamba jalaluuga. Viisnurga maagiline tähendus aga on rahva teadvuses sageli veel elus. Seda märki tehakse leibadele enne ahjupanemist, selleks et tont või kurivaim ei viiks leibu ahjust. Koeru khk. tehtud viisnurka leiva jätkumiseks, leiva kauemaks vastupidamiseks ²⁰⁾.

EA andmeil on ka Hiiumaal tehtud leibadesse *viislepet*, nagu viisnurka koha peal nimetatakse. Nii teatatakse Reigi khk., et *viislepet* tehtud erilisele jõululeivale, *jõulucrikale*, ja nimelt nii, et see märk tehtud sõrmega (värskest peast) leiva keskele ja selle ümber sõrmeotsaga või ka sõrmkübaraga torkides „kirjad“, nii nagu keegi osanud. Ahjus küpsedes jäänudki need koorukese sisse püsima ²¹⁾. Veel teine teade kõneleb sellest, et Reigi khk. tehtud vanasti leibadesse viisnurka, kuid lähemat otstarvet ei teata ²²⁾.

Ka J. W. Boecler teatab, et jõululeivale tehtud sõrmusega või kaelapreesiga kolm jälge, mõnikord ka rist või viisnurk ²³⁾. Kuid ta ei teata lähemalt kohta, kus niisugune komme valitses.

---

15) F. J. W i e d e m a n n, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg, 1876, lk. 382.

16) Seals.

17) Seals., lk. 385.

18) Seals., lk. 400.

19) Sulo H a l t s o n e n, Suomalaisista taikamerkeistä. Kansatie-teellinen Arkisto II. (Suomen Muinaismuistoyhdistys.) Forssa, 1937, lk. 30.

20) KV 9, 247.

21) EA 9, 623.

22) EA 9, 653.

23) Johann Wolfgang B o e c l e r, Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten, mit auf die Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet von Fr. R. Kreutzwald. St. Petersburg, 1854, lk. 94.

Peale haiguseravi ja leivamärkimise on viisnurka tarvitatud veel mõnesugusteks muudeks maagilisteks otstarveteks, nagu kaitseks tontide, nõiduse, kurja silma, mitmesuguste õnnetuste vastu. Täiendades KV väheseid andmeid kirjandusest saadutega, püüame selle ala kohta käivaid teateid järgnevalt liigitada.

Esiteks viisnurga tarvitamine majaustel, majatarebeil, nõudel, mitmesuguseil esemeil. Majaustel ja esemeil on viisnurk pidanud kaitsma vanapagana ja kurjade vaimude vastu. Koeru khk. on seda tehtud värava põikpuudele ja majaukse lävele, siis ei ole tont ega vanapagan saanud sisse tungida²⁴). Ridala khk. on tarvitatud viisnurka aidauksel, siis ei saavat kratid ja vanakurat aita²⁵). Ka F. J. Wiedemann mainib pahade vaimude eemalhoidmist risti ja viisnurkade joonestamise abil ustele²⁶). Teisal teatatakse, et viisnurk olevat Eestis tulihänna ehk pisuhänna märk ja pidavat seepärast nende olendite vastu mõjuma²⁷).

Söögilaua alla on tehtud viisnurk, „et keegi ei saaks leivajätku ära viia“ (Rapla)²⁸). Rist või viisnurk on lõigatud hällidesse, et seega lapsi ootamatute õnnetuste vastu kaitsta²⁹). Viljasalvedele joonestatud viisnurka, „et pisuhänd ei saaks ära viia“ (Saarde)³⁰). Püttide, pangede, lehmälüpsinõude põhja alla tehtud märki selle sihiga, et vanapagan pikse eest nõusse ei jookseks“ (Tori)³¹); piimapüttide alla ka selleks, „et piim mitte halvaks (venima) ei läheks“ (Jüri)³²).

Esemed, millel viisnurka meil võrdlemisi üldiselt esineb, on I. Manninen'i andmeil pesukurikad, võrgulaosed, härjaikked ja vakad. Ka õllekannudel on mõnikord viisnurk põhja peal³³).

ERM-i kogudes on Rõngu khk. tõlv, mis kannab viisnurka ja mille puhul kirjutatakse:

„Ristiga (viiekolgaga) tõlu pandi riiete pääle, mis pesemise jaoks toobrisse ligunema pandud, siis ei saanud pisuhänd ära varastada“³⁴).

24) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 62.

25) KV 7, 2003.

26) F. J. Wiedemann, m. t., lk. 418.

27) Helge Kjellin, Die Kirche zu Karris auf Oescl und ihre Beziehungen zu Gotland. (Acta reg. societ. humaniorum litterarum Lundensis. XI.) Lund, 1928, lk. 117.

28) KV 8, 1027.

29) J. W. Boecler, m. t., lk. 60, 61.

30) KV 9, 1466.

31) KV 9, 1725.

32) KV 8, 399.

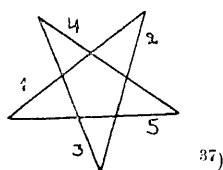
33) I. Manninen, Eesti Rahva Muuseumi rahvateaduslikkude kogude juht. (ERM-i väljaanne nr. 29.) Tartu, 1928, lk. 102.

34) ERM-i peakataloog nr. 14346.

Siin võiks mainida ka viisnurkade tegemist majas ühenduses pühade ja tähtpäevadega. Nii teatab J. W. Boecler viisnurga esinemisest Virumaal pulmade puhul; nimelt tehtud pärast seda, kui peigmees magama oli läinud, viisnurk ukسلävele, et kurivaim juurde ei pääseks³⁵). Väga levinud olnud komme uusaasta-hommikul kõik esemed majas, kõik söögid ja joogid risti või viisnurgaga märkida, et kurivaim juurde ei pääseks³⁶).

Edasi vaatame, kuidas tarvitati viisnurka ühenduses karjapidamisega, loomadega.

Nagu inimestel, nii on ka loomadel ravitud mõnikord haigusi viisnurga abil. Ja üldiselt samalaadiliselt nagu inimestegi puhul. M.-Magdaleena khk. on võetud pajapõhjast nõge, tehtud peale *viiskand* (nagu viisnurka kohati nimetatakse) ja antud loomale sisse, — sel puhul on ka täpselt näidatud, kuidas märk tuleb teha (ühe, pideva joonega):

Kui loomi vaevanud paised, tehtud Kadrina khk. kõvasile *viiskand* ja silitatud sellega looma³⁸). Põltsamaa khk. ravitud loomi järgmiselt: kastetud leiba piimasse ja niisutatud palaga tehtud haigele kohale viisnurk³⁹). Viisnurk aidanud ka looma söögi- ja joogiisu kadumise korral⁴⁰). Hanila khk. teatakse, et viisnurka tarvitatud vastunõiduseks ja nimelt näiteks järgmisel puhul:

„Tuli ette talus sarnane juhtumine, et lammastel tuli mingi tõbi ja hoopis eriline veel: vanalamma sõi tallel kõik neli jalga põlvedeni ära. Kahtlemata pidi siin olema tegemist nõidumisega, kurja inimese paha silma tööga. Oli tarvitatud siis mitmeid vastukunste ja muuseas joonistatud laudauksele ka sarnane viisnurk ja tagajärjed olnud head. Nõidus ei pääsenud enam mõjule“⁴¹).

Viisnurka on mujalgi lõigatud laudaustele, sekssamaks nõiduse ehk kurja silma tõrjumise otstarbeks. Sellesama sihiga on Pärnu-Jaagupi khk. mõne looma sündimise juures esimene isik, kes teda näinud, pidanud tegema pahema kää keskmise sõr-

35) J. W. Boecler, m. t., lk. 38.

36) Seals., lk. 74.

37) KV 10, 1583.

38) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 16.

39) Seals.

40) M. J. Eisen, m. kirj., lk. 558.

41) KV 7, 1205.

mega looma ninaotsa viisnurga — siis pole halb sõna ega kuri silm peale hakanud ⁴²⁾). Kui uue lehma tallu toomisel riputatud lehma söömapaigale viisnurkselt soola, siis polevat lehm nõidust kartnud ⁴³⁾).

Viisnurka joonestatavat sõnnikuhargiga laudapõhjale pärast sõnnikuvedu: see hoidvat ära mitmesugused õnnetused ⁴⁴⁾).

Olevat olnud kombeks kevadel karjalaskmise juures matta läve alla mune. Sellele kohale tõmmatud peale viisnurk ja pandud tähele, kas kari seda puudutab. Loomale, kes oma sõraga nõiamärki puudutanud, joonestatud kohe tõrvaga rist otsaesisele. Sedasama tehtud, kui proovimuna, mis mulda peidetute kohale seisma pandud, katki astunud. Kui muna ja viisnurk puutumata jäänud, olnud karjasel palju õnne oma karjaga. Vastasel korral pidanud suvel loomi tabama haigused ja muud õnnetused ⁴⁵⁾).

Viisnurga tarvitamisest põllutöös jutustab M. J. Eisen: kui külvatud seeme maa sisse kasvanud, käänatud äke pahupidi, tehtud äkke alla viisnurk, pööratud jälle ümber ja äestatud põldu kolm korda ⁴⁶⁾).

Sellesama autori andmeil esineb viisnurga tarvitamist ka püssilaskmisega ühenduses. Ja nimelt: kui soovitud, et püss märki ei laseks, tehtud püssi otsale püssi omaniku nägemata viisnurk. Viljandis seletatavat, et sel juhtumil tulevat viisnurk teha kõrvavaiguga märgi peale ⁴⁷⁾).

Lõpuks veel üksikuid juhtumeid viisnurga tarvitamisest maagilises tähenduses. Koeru khk. teatatakse, et seda olevat tehtud tulekahju ja sõnalise vastu ⁴⁸⁾). Mis 'sõnalise' all on mõeldud, ei ole selge, aga arvatavasti on see ühenduses verbiga 'sõnama', mis võib tähendada ka nõidumist (nagu lausumagi) ja märgib niisiis midagi külgenõiutut, vahest ka mõnd haigust.

Koeru khk. lastud *tonti* või *kurja vaimu* läbi hõbesõrmuse. Selle järel pandud püssisse üheksa rukkitera, võetud siis viis odratera ja tehtud igäuhega *viide-nurka märk* püssikuulile. Kui nii hoolsasti valmistatud ja lastud, siis võtnud „vana pagana kohe maha“ ⁴⁹⁾).

Päris huvitava märkuse viisnurga kohta leiame 1920. a. „Postimehest“, kus keegi kirjasaatja kirjutab:

42) M. J. Eisen, m. kirj., lk. 557. 558.

43) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 16.

44) KV 10, 2006.

45) J. W. Boecler, m. t., lk. 116, 117.

46) M. J. Eisen, m. kirj., lk. 558.

47) M. J. Eisen, m. kirj., lk. 558.

48) KV 9, 247.

49) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 62.

..Minu kadunud ema rääkis „viiskandast“ sagedasti . . . . . ta seletas, viiskanda olnud meie esivanematel pühaks kaitsemärgiks. Taheti midagi õnnetuste eest hoida, siis tehti sellele viiskanda peale. Omas kodukohas lapsepõlves nägin seda märki vana rehetare ja aida ukse piida peal, ka lauda seinal. Seda tuleb tähele panna, et ta seal nii seisis, et kaks kanda ülespidi pikendatud, kolm kanda allpool nagu kandjateks jalgadeks olid. Vanal rahval oli ta nii käepärane, et igauks oskas teda osavasti ühe joonega, s. o. ilma et kätt ehk sõrme üles oleks tõstnud, valmis teha. Ka pilbastest seati viiskanda kokku“⁵⁰⁾.

Nagu siit näha, on ka viisnurga kujul ja asetusel oma tähendus, kuid praegused andmed ei sisalda selle kohta rohkem teateid.

Peale eespool esitatud otstarvete esineb viisnurka mõnikord ka tähenduses, mida ei saa pidada otseselt maagiliseks. Näiteks mainitagu, et Helme khk. tehti viisnurka seinale või liivale haruldaste uudiste puhul⁵¹⁾, Rakvere khk. aga arvati, et kui tütarlapsel *viiskant* peopesas oli, siis „läks ta kasusse (sai lapse)“⁵²⁾.

Lõpuks võiks veel lisada, et KV-s p e r e - ehk õ u e m ä r k i d e rühma kohta antud teadete pealiskaudsel vaatlemisel paistab silma viisnurga esinemine õuemärgina õige sageli saartei, siis ka Läänemaal ja mõnikord Virumaal. Muhu-⁵³⁾ ja Hiiumaa kohta kinnitavad seda väidet ka EA andmed, millede järgi viisnurk näiteks Reigi khk. Kõpu kandis olevat üldisemaid õuemärke⁵⁴⁾.

b) Kuusnurk.

Kuusnurga tarvitamise kohta on vähe andmeid: KV materjalis esineb teateid kuusnurga kohta ainult 29 juhtumil ja needki peaaegu üldiselt jätavad valgustamata märgi tähenduse küsimuse. Ainult paaril juhtumil on selle märgi otstarve teada. Nii esineb see Kihelkonna khk. leivamärgina⁵⁵⁾; paaril korral teatatakse kuusnurga tarvitamisest ka haiguse ja nõiduse ning tontide vastu — kõigil neil kordadel rööbiti viisnurga, haakristi ja mõne muu märgi tarvitamisega. Erandlikem juhtum kuusnurga tarvitamises esineb Tori khk., kust teatatakse, et kui kuusnurk-risti läbi lüpsta, siis ei hakka lehmale sant sõna peale⁵⁶⁾.

Kuusnurka leidub mõnedel esemeil, muu hulgas naiste noatpudel⁵⁷⁾.

Hiiumaal on *kuusleppa* tarvitatud ka õuemärgina⁵⁸⁾.

50) K R - g. „Viiskanda“. Postimees 8. mail 1920, nr. 123, lk. 3.

51) KV 11, 159.

52) KV 8, 2407.

53) EA 10, 353.

54) EA 16, 425 ja 16, 439.

55) KV 7, 353.

56) KV 9, 1629.

57) Sulo H a l t s o n e n, m. t., lk. 28.

58) EA 16, 425.

Tarvitamise aja kohta ei võimalda andmed mingit pilti saada, kuna kaks kolmandikku neist jätab selle teadmatuks. Ka teiste allpool vaadeldavate märkide kohta ei luba andmete puudulikkus ses suhtes mingeid järeldusi teha.

Samuti pole levingu kohta midagi erilist öelda: see sarnleb nii kuusnurgal kui teistel märkidel üldiselt viisnurga levingu-pildiga.

c) Kaheksanurk.

Kaheksanurgast on teateid ainult 25 juhtumil, nendest on tarvitamise otstarbe kohta teada järgmist.

Kui kaheksanurga-kujulise hõberistiga (siin nimetatud ka *preesiks*) vajutada 9 või 7 korda soolatüükale, kaduvat see (Tori)⁵⁹⁾.

Kaheksat nurka risti on Kolga-Jaani khk. teinud vanemad inimesed vahel metsas marjul käies, äraeksimise vastu⁶⁰⁾.

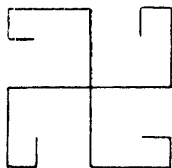
Kaheksanurka esineb vahel härjajakeil⁶¹⁾, pesukurikail⁶²⁾ ja ka muil esemeil, nii näiteks leidub ERM-i kogudes üks Muhu tool, mille seljatuge ehib kaheksanurk⁶³⁾.

Ka *kaheksaleppa* on Hiiumaal õuemärgina tarvitatud⁶⁴⁾. Kihnu saarel esineb see vöö-, käiste-, suka- ja kindakirjades⁶⁵⁾.

d) Haakrist.

KV andmeil esineb haakristi tundmist 16 juhtumil, seejuures kõige sagedamini Virumaal. Paaril korral teatakse ka märgi otstarvet: märki on tehtud haiguse ja nõiduse vastu, vanatühja vastu; seda märki on lõigatud hoonete kelpadesse — arvatavasti maja kaitsemärgina.

ERA andmeil on Helme khk. parandatud sammaspoolikut järgmiselt: võetud kasetohtu, millele tehtud *juudi rist*.

59) KV 9, 1629.

60) KV 10, 88.

61) G. Ränk, Härjaike. ERM-i aastaraamat V. Tartu, 1929, lk. 165.

62) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 28.

63) Seals.

64) EA 16, 425.

65) KV 9, 1789.

Tohutükk pandud silmapilguks haigele kohale ja visatud siis põlevasse ahju. Mainitud märgiga varustatud toht aidanud ka kõhuvalu vastu ⁶⁶).

Eriline tähendus on haakristil Koeru khk., kus teda nimetatakse *juudipaturistik*s ja tehtud tee peale, et juut sellest üle ei saaks; juut aga läinud kõrvalt mööda ⁶⁷).

Saartel esineb haakristi resp. kõverristi kuju ühenduses nääri- ja jõululeibadega: nimelt tehakse neid leibu sellekujulistena või ilustatakse sellisel tainaribadega ⁶⁸).

Tallinnas on lastel mõningate mängude juures kombeks tõmmata liivale, paberile või lauale haakrist või harilik rist ja lugeda: *must kass, nõiarist (juudirist)*, et teisel lapsel mäng ebaõnnestuks ⁶⁹).

Haakristi leidub mõningail esemeil, nii näiteks jahuvakal ERM-i kogudes ⁷⁰).

Ka õuemärgina esineb haakrist, nagu näitavad KV peremärkide rühma andmed, ja nimelt samuti peamiselt saartel ⁷¹), aga ka Läänemaal, Pärnumaal jm.

Eesti vöökirjades esineb haakrist ornamendina (eriti setudel) ⁷²).

(Järgneb.)

Justa Kurfeldt-Hanko.

KIRJANDUSE ÜLEVAADE.

Fr. R. Faehlmann: *Kogutud luuletused*. 32 lk. Fr. R. Faehlmanni portree ja siseillustratsioonid valmistanud kunstnik A. Bergman, kommentaarid kirjutanud M. Lepik, välja andnud P. Arumaa. Trükitud K. Mattieseni trükikojas 150 nummerdatud eksemplari, sellest 1—25 lahtistel lehtedel, eripaberil ja käsitsi koloreeritud illustratsioonidega. Tartu, 1938.

See Õpetatud Eesti Seltsile tema sajanda aastapäeva puhul pühendatud vihk kuulub meil viimasel ajal rõõmustaval kombel sagenevate bibliofiilsete iluväljaannete hulka. Kahtlemata väärib iluväljaandelist pühendust saja-aastane selts, nagu ka need praegugi veel värsked luuletused, mille autor oli selle seltsi algatajaid, kandjaid ning esimehi. Eri-lise iluväljaande koostamise teeb aga küllalt nõudlikuks ülesandeks asjaolu, et Faehlmanni „kogutud eestikeelseid luuletusi“ on peale „Piibo jutu“ vaid 71 värsirida, seega kokku ainult 123 rida! Kui ka veel mõne lisalehekülje annavad M. L e p i k u poolt kirjutatud põhjalikud ja hästi

---

66) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 42.

67) KV 9, 247.

68) I. Manninen, Jõululeibadest ja näärikakkudest Eestis. Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks. Tartu, 1927, lk. 134—146.

69) P. Ariste, Sulo Haltsonen: Suomalaisista taikamerkeistä. „Eesti Kirjandus“ 1937, lk. 375.

70) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 28.

71) Vrd. ka EA 16, 366.

72) Eesti entsüklopeedia ('Haakrist').

selgitavad kommentaarid, siiski on need 123 rida raamatu kandjaks. Nende vähete värsside väljaandmine erilise iluraamatuna esitab seega väga suuri nõudeid raamatu tüpograafilisele ja illustratiivsele küljele.

Väljaande tüpograafilist külge on lootusetult piiranud meie trükkodade vaesus sobivate kirjade poolest. Arusaadavalt ei saa 123 rida trükkida tõesti rahuldavaks kaunisraamatuks tavalisest laokirjast, vaid kas tuleb luua eriline laokiri, või aga tuleb — mis on meil võimalikum — klišeerida käsitsi joonistatud leheküljed. Just ainult 123-realise raamatu väljaandmisel oleks põhjust olnud töhe rakendada meie kõrgeklassilisi manuskriptimeistreid, nagu Günther Reindorffi, proua Kristiine Marki jt. Nii, nagu Faehlmanni luuletused nüüd on ilmunud, annab paindumatu ladu paratamatult ebaühtlase ja paiguti õige hõreda mulje, mis isegi eksitab teksti nautimist, kõnelemata esteetilisest muljest, millele pretendeerides ometi raamat „bibliofiilselt“ on välja antud.

Kahjuks ei päästa iluväljaannet ka kunstnik A. Bergmani illustatsioonid, kuna nad enamikul juhtumel tekstiga ei moodusta silma rahuldavat tervikut. Esteetiliselt kõige rahuldavamad on A. Bergmani piltidest need, mis asetsevad omaette, ilma tekstita lehekülgedel (lk. 9, 17, ka 27), ja teistest vahest veel lk. 22. Muidu paigutuvad illustatsioonid kas ebaõnnestunult leheküljel või on nad ise tublisti kannatanud vähendamise all, muutudes kribuliseks ja paiguti koguni mustaks. Seetõttu ei sobi ka need joonistused kuigivõrd koloreerimiseks, ning need 25 eksemplari, mis sellest vihust koloreerituna on ilmunud, on värvi läbi ainult vähe võitnud, kuigi sellise väljaande hinnaks on 7 krooni.

Vihu frontispissiks on A. Bergman joonistanud Faehlmanni õige huvitava ja elava karakteretüüdi. Selle meeldiva joonistuse tagaseinaks on aga millegipärast Toome „Kuradisild“ sel kujul, nagu see ehitati alles mõni aeg pärast Faehlmanni surma.

Peale esteetilise momendi tuleb nimelt sellise teose puhul paratamatult veel võtta kõne alla Bergmani illustatsioonide sisuline külg. Ilmselt on väljaandja prof. P. Aruma tahtnud panna erilist rõhku sellele, et pilt-ilustised kajastaksid Faehlmanni luuletuste kaasaegset ilmet. Selle saavutamiseks on illustraator oma sulejoonistuste suuremale osale laenanud aine vanemate kunstnikkude eesti talumehi kujutavaist piltidest, kuna täiesti originaalseks tuleb küll lugeda lk. 13, 15, 18, 28 ja 32 asetsevaid puude ja pöösaste kujutisi, millest ainult eelviimasel on mingit seost Faehlmanni tekstiga. Igatahes tuleb siis juba huvitavamaks lugeda eeskujudel joonistatud pilte.

Kahjuks ei ole illustraator eeskujuks võetud XIX sajandi kunstnikkude talupojaelu-ainelisi kujutisi mitte ümber sulatanud originaalseiks loominguks, mis ilmestaksid Faehlmanni luuletusi. A. Bergman on selle asemel vaid kergeis suleskitsides ära joonistanud Oscar Hoffmanni ja mõne teise kunstniku originaaltöid ning ei ole tervet rida nende kunstnikkude pilte mitte sisuliselt ligindanud ega kooskõlastanud Faehlmanni vastavate luuletuste teemadega. Nii ilustab sententsi „Ükskord oli üks mees“ ilma sisulise sobivusega L. v. Maydell'i inspiratsioonil joonistatud torupillimängija ja lk. 17 asetseb koguni vaba koopia Hoffmanni maalist „Tartu turg Emajõe trahteri kohal“, millel küll on eriline seos Hoffmanni elulooga, millest aga allakirjutanud ei ole teada, kas see maja üldse eksisteeris juba Faehlmanni ajal. Igatahes ei ole selle koha ega motiiviga Faehlmanni luuletustel küll vähematki tegemist, mispärast selle täpne jälgendamine tundub vähemasti liigsena. Kuigi ei taha nõuda, et ühte luuletuskogu kaunistavad vinjetid kõik oleksid sisuliselt seoses luuletustega, siis ometi on imelik, kui lastakse end nii tugevasti inspireerida teiste kunstnikkude piltidest, millel pole luuletustega midagi ühist.

Üldse tuleb märkida, et kui illustatsioonidega on tahetud hästi täpselt kujutada Faehlmanni-aegset eesti talupoega, siis ei oleks pruukinud

niisuguse täpsusega jälgida O. Hoffmanni, kes ju sündis alles a. 1851, kuna M. Lepiku kommentaari järgi (lk. 29) kõnesolevasse viihu kogutud Faehlmanni luuletused on kirjutatud enne 1840. aastat. Niisiis kujutab Hoffmann vähemalt 30 aastat hilisemat eesti talumeest ja teeb seda pealegi õige ühekülgsest: ta ei esita meile peaaegu kunagi t ö ö t a v a t inimest, vaid eeskätt talumeest väljaspool kodutalu, kas siis kõrtsis või laadateel või koguni linnas. Peamiselt jälgides Hoffmanni töid on A. Bergman selle saksa pagariipoja perspektiivi eesti talupojaelu käsitlemisel üle kandnud ka Faehlmanni luuletuste illustratsioonidesse. Kuigi „Piibo jutu“ jm. puhul on sisuliselt aina sobiv, et eeskujuks on võetud Hoffmanni ületamatult meisterlikke piibustseene kõrtsitoas, siiski on kahetsetav Hoffmanni vaateviisi laiendamine terve selle luuletuskogu illustreerimisele. Kahetsusega ei näe me töötava inimese kujutust, kuigi Faehlmanni teemaks on korduvalt — töö.

Lõpuks tuleks veel märkida, et pole kusagil ära tähendatud joonis-tuste originaal-eeskujusid ega isegi asjaolu, et illustratsioonid on „ainetel“ loodud.

Ama Tõnisson.

Jakob Liiv: Mälestusi lühijuttudes. Noor-Eesti Kirjastus. Tartu, 1938. 219 lk. Hind 2 kr. 75 s.

„Mälestusi lühijuttudes“ moodustab täiendava jätku kirjaniku memuaarikogule „Elu ja mälestused“. Oma memuaare kirjutades on kirjanikul jäänud üle teatud hulk elamusi noorpõlvest ja hilisemastki ajast, mis ei kajasta kirjaniku elu ja mida viimane seepärast ei ole tahtnud ühendada oma esimese ande autobiograafiliste mälestustega. Neist ta ongi koostanud selle lühijuttude-kogu, mis ilmus pärast tema surma. Ja tõepoolest, tutvudes nende lühijuttudega võib hea meelega kinnitada, et oli õnnelik mõte eraldada käesolevad mälestused iseseisvaks raamatuks, sest need ei lisa midagi olulist autori biograafiale, nende avaldamata jätmine aga oleks tähendanud kaotust eesti kirjandusele.

Et neid mälestusi kujundada selliseiks terviklikeks lühijuttudeks, selleks on autoril tulnud neid arvatavasti tublisti täiendada ja võib-olla mõnes kohas osaliselt ümbergi kujundada. Kirjanik lausub ise eessõnas, et ta püüdis oma mälestuste esimest annet kirjutada protokollilise täpsusega. Käesolevat teist annet kirjutades ei ole ta tahtnud või saanud sellest protokollilisest täpsusest enam kinni pidada. Tal on tulnud rakendada siin arvestataval määral ka oma fantaasiatki, kus mälu-ainest ei ole enam piisanud. Sellega on sageli võitnud nende lühijuttude terviklus ja huvitavuski.

„Mälestustesse lühijuttudes“ on kirjanik koondanud oma huvitavamad mälestused varasest lapsepõlvest kuni raugaeani. Siin ta jutustab sellest, mida ta ise on näinud, aga ruumi on antud sellelegi, mida ta on kuulnud teistelt. Lapsepõlvemälestuste hulka kuuluvad kõigepealt õitsejutud. „Ometi õitsekäimine... oli omaaja noorusele ilusam ja ülevaim meelelahutus ja seltskondliku koosviibimise võimaldaja, mida praegusaja noorus enam ei tunne. Mõndagi tollest ajast püüan oma kirjeldustes esile tuua.“ Huvitava osa õitsetulemisest Jakob Liivi noorpõlves moodustavad pimedad õitsevanema Peedu Märdi Elia jutustused. Esimeses lühijutus „Rist metsas“ kuulemegi tema suu läbi jutustuse traagilisest juhtumusest metsahüitis, kust hundid lapse röövisid ja ära sõid. „Hunditapas“ jutustab autor meile koomilisest loost õitsekäimisel, kus poisid hundi pähe vasika ära tapsid. Õitsetulemisest kuulub ka kolmanda õitsejutu „Tonnike“ nimiosaline, keda lastakse jutustada mitu koomilist lugu endistest aegadest. Järgmise tsükli moodustavad mitmesuguste perekonnasündmuste ainelised jutud. Jutustuses „Pulmas“ tutvume kirjaniku-kooliõpetaja J. Jürgenstein-Lillega, kelle kutsarina autoril on või-

malus kaasa elada pulmadele ühes pietistlikus perekonnas. Väga iseloomustav oma aja kirikuelule ja selle juhtidele on pikem jutustus „Leeris“, milles autor kirjeldab oma leeriskäimist. Alatskivilt, kirjaniku kodukohast, on võetud aine ka laastudele „Jää tulek“ ja „Söödi Juhan“. Teise osa juttudest moodustavad mälestused kirjaniku hilisemaist elukohtadest, nimelt Väike-Maarjast ja Rakverest. Neis jutustatakse peamiselt mõne isiku saatusest („Kupu Andres“, „Ununenud looke“, „Onu Anton“, „August Kirss“, „Viimsel teel“). Enamik neist on oma aine saanud Vene aegadest, ainult kahe viimase aine on Saksa okupatsiooni ja punaste terrori päevilt. Mitmesse neist juttudest on lisandunud tunduval määral romantilist, mis kaldub vahel sentimentaalsussegi, näit. jutukeses „Kupu Andres“, milles kujutatakse õnetu isa saatust, kelle ta lapsed on hüiljanud. Parim neist elusaatustest on aga „Onu Anton“, milles antakse elutruu pilt ühest ihnsast vanapoisist, kes surres jätab järele õige tunduva varanduse.

Võrreldes Alatskivi-mälestusi Väike-Maarja ja Rakvere mälestustega peab mõnema esimeste paremust viimaste ees. Tundub, et kirjaniku lapsepõlve-kodu on jätnud nagu sügavamad muljed kirjanikusse, või on need jutud oma ainelt kirjanikule omasemad. Neis on rohkem kodusust, intiimsust, soojust ja usutavust. Eriti tõstaksin neist esile jutud „Tonni-ke“, „Jää tulek“, „Söödi Juhan“. Teise osa juttudest on parim „Onu Anton“.

Mitmeski lühijutus on kirjanik väga tähelepanelikult kujutanud oma aja kombeid ja olusid, näit. juttudes „Ristsed“, „Pulmas“, „Jõulupuul“, „Leeris“ jt. Seejuures on selgesti tunda ka tema pooldav või eitav seisukoht. Jakob Liivi suhtumine oma aja oludesse ja isikuisse on küllalt kriitiline. Eriti eitavalt suhtub kirjanik mõisnikkude omavolisse ja mõnede eestlaste orjalikku käitumisse nende suhtes („Jõulupuul“), omaaegsete luteri usu pastorete kitsarinnalisesse ja hoolimatusse käitumisse („Leeris“), vene-õigeusu preestrite joomahimusse ja ususalimatusse („Ristsed“), jne.

Teose keel on korralik, stiil ladus ja rahvapärane. Oma jutustus-tesse põimib kirjanik kirjeldusi loodusest, mis on teinekord päris meisterlikud, näit. laastus „Jää tulek“.

Raamatul puudub sisukord.

„Mälestusi lühijuttudes“ on Jakob Liivi ilusaks luigelauluks. Eesti kirjandus on aga rikastunud väärtusliku ning huvitava teose võrra.

Eessõnas ütleb kirjanik: „On mälestusi, mida endaga ühes mulla alla viia nagu ei tahaks või ei raatsiks.“ Ja tõepoolest, kahju oleks olnud, kui autor need mälestused oleks viinud endaga mulla alla.

H. Jänes.

Karl Mihkla: **A. H. Tammsaare elutee ja looming.** Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1938. 140 lk. Hind 2 kr. 75 s.

Autor nimetab seda raamatut saatesõnas „rahvalikuks monograafiaks“, mis „on kavatsatud põgusaks ülevaateks A. H. Tammsaare eluteest ja loomingust tema 60. sünnipäeva puhul“; nende sõnadega juhatab autor ise kätte vaatekoha, millest raamatule tuleb läheneda, ja selgitab ka selle sisulaadi.

Sisuliselt jaguneb raamat kahte eri ossa. Esimene osa kirjeldab idealiseerivas toonis A. H. Tammsaare isaisa-isa, isaisa, isa ja ema elu, eriti viimase kahe juures üksikasjalisemalt peatudes; samasuguses idealiseerivas toonis kirjeldatakse siin A. H. T. enda lapse- ja noorpõlvemuljeid ning nende mõju tema edaspidisesse kirjanduslikku tegevusse. See osa raamatust ongi kõige huvitavam ja väärtuslikum: Järva-Madise ja Suure-Jaani koguduse kirikuraamatute, Albu ja Vastemõisa valla arhiivide, H. Treffneri gümnaasiumi arhiivi, A. H. T. kirjadekogu ja tema

sugulastelt saadud suuliste andmete kui ka mõnede Eesti Kultuuriloolises Arhiivis säilitatavate dokumentide põhjal on autor koostanud üsna tiheda ülevaate A. H. T. esiisade elust Viljandimaal ja vanemate elust Järva- maal, eriti rõhutades seda, et A. H. T. isat-emat olid mõlemad oma aja kohta haritud ning arenendav inimesed.

Eri peatüki pühendab autor A. H. T. sünnikoha ja sealsete olude, peamiselt kirjaniku isa ja naabertalu peremehe vahekorra kujutamisele, et selgitada, kuivõrd „Tõe ja õiguse“ kaks peategelast Andres ja Pearu vastavad tõelistele inimestele Peeter Hansenile ja Jakob Sikenbergile. See peatükk sisaldab kirjaniku isa ja naaberperemehe iseloomu kirjelduse kõrval õige rohkesti faktilisi andmeid üldise olukorra kohta; andmete tõepärasuse eest vastutavad aastaarvud ja väljavõtted mitmesugustest dokumentidest.

A. H. T. lapsepõlve ja kooliaastaid kirjeldava peatüki huvitavamaiks osadeks on kirjaniku enda mälestused, peamiselt need, mis aitavad valgustada tema esmakordseid kokkupuuteid kirjandusega Väike-Maarja kihelkonnakoolis ja tema esimesi isiklikke katsetusi kirjanduse alal. Nagu peaaegu kõik meie silmapaistvamad kirjanikud, nii on ka „Tõe ja õiguse“ looja oma esimesed katsed teinud luule alal, mille tõenduseks raamat esitab mõningad värsid. Üllatavalt halemeelelised on need värsid, samuti kui A. H. T. kirjades kodustele väljendatud esimesed muljed Tartust, kuhu tal majanduslikest takistustest hoolimata õnnestus pääseda oma õpinguid jätkama.

Mihkla raamatu teine, kogukam osa koosneb A. H. T. üksikute teoste vaatlusest. Selle osa tähelepanuväärivamaiks lehekülgedeks on need, mis pakuvad andmeid eri teoste tekkimisloole ja selle kohta, kui kaugele teoste tegelased ja sündmustik on tõsielust laenatud sündmuste ja kujudega identsed. Ses mõttes heidetakse valgust „Kuresaare vanade“, „Kahe paari ja üheainsa“, „Vanade ja noorte“, „Rahaaugu“, „Kõrboja peremehe“ ja mõne lühijutu sündimisloole. Nende ja A. H. T. teistegi teoste kirjanduskriitiline analüüs ei paku aga kuigi palju; autor piirdub peamiselt ühe või teise autoriteedi arvamise tsiteerimisega ja teoste sisu jutustamisega. Autoripoolse seisukohavõtuna varustatakse Tammsaare kirjaniku-kuju väheütleva etiketiga „biosotsioloogilise vaatega ideekirjanik“ (lk. 59 jm.).

Soovitada võiks Mihkla raamatut koolinoorsoole ja neile, keda huvitavad kirjaniku elukäigusse puutuvad üksikasjalised andmed, mille kogumise kallal autor on suure usinusega töötanud, väärtuslikku eeltööd tehes tulevastele uurijatele.

M. Sillaots.

R. Põldmäe — H. Tampere: **Valimik eesti rahvatantse. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused. Tartu, 1938. 164 lk.**

Selle rahvatantsu-raamatu sisu võib jagada kahte ossa: teoreetiline ja praktiline. Esimese moodustab 48-leheküljeline ülevaade eesti rahvatantsu ajaloolisest arengust; praktilisse ossa kuuluvad peatükid: esiteks, rahvatantsu uuestielustamisest ja selle praktilisest teostamisest, teiseks, tantsutehnilisi seletusi ja oskussõnu ning viimaks, tantsukirjeldused (ühes nootidega).

Nimetatud teoreetiline ülevaade on esimene pikem ja üksikasjalisem tantsu-ala käsitlus meil, mida on püütud teostada teadusliku süvenemise ja objektiivsusega. Esimese sellelaadilisena ta ei saa ega tahagi olla täiuslik ega lõplik, sest, nagu ka autorid ise väidavad, „meie rahvatantsu uurimine on astumas alles esimesi samme“ (lk. 47). Siin on ainult kokkuvõtlikult ja enam-vähem täielikult esitatud kõik teated ja materjal, mis meil sel alal seni on kogutud ja saadaval, ja peale muu on selle materjali najal antud eesti rahvatantsude tüpoloogiline ülevaade.

Mitte ainult eesti, vaid ka europa tantsu ajalugu, millega eesti oma on tihedalt seotud, ei ole teaduslikult veel küllalt läbi töötatud ega pole seal kõik küsimused kaugeltki selgitatud. Kes vähegi on tutvunud tantsuajalooliste teostega, teab, mis määral lahkuminevad ja isegi vastukäivad on tantsuajaloolaste ja -teoreetikute arvamused paljudes tähtsais punktides. Aga on ka täiesti arusaadav, et selline liikuv, muutlik, kergesti edasi kanduv, inimese isiklikest meeleoludest sõltuv rahvakultuuri vara, nagu seda on tants, on raskesti jälgitav ja fikseeritav oma mitmekordseis põimumistes nii üksikute rahvaste aladel kui ka rahvusvahelises ulatuses.

Üks küsimusi, mille kohta valitseb lahkuminevaid arvamusi, on juba tantsu tekkimine, nagu on mainitud ka kõnesoleva raamatu algul. Selles peatükis väljendavad autorid seisukohta, mida muide pooldab ka nende ridade kirjutaja, — et tantsu tekitajaks on võinud olla ka teised tunded ja ajed peale usuliste; ainult ei tundu see peatükk selguselt päris õnnestunud. Kuidas mõista näiteks lauset: „Rõõmu väljenduslikule tantsule lisanduvad kergesti mitmesugused kõrvalsihid, mis annavad tantsutegevusele kasupidliku suuna“ (lk. 1; minu sõrendus, J. K.-H.)? Tahaks kujutleda asja lihtsalt nii, et ka primitiiv-inimese hinges oli mitmesuguseid tundeid ja tunge ja et igaüks neist leidis väljenduse erinevas tantsus (kui neid üldse tantsus väljendati); nii võis olla näiteks kultuslikke, maagilisi, sõjalisi ja — *last not least* — erootilisi tantsu. Muide, erootilist tungi ei nimetata kõnesolevas raamatus tantsu ajena; ometi ei tohiks vist olla kahtlust selle mõjus seegusena.

Ühenduses tantsu tekkimisega üldse tahaks mainida ka seda, et peatükis „Rahvatantsu kui lõbustusvormi kujunemisest“ on europa rahvatantsu mõjutajana võib-olla liiga tugevasti rõhutatud usulist tantsu, teisi tantsu liike aga vaid kaudselt mainitud.

Keerulisi küsimusi tantsu ajaloos on ka seltskonna- ja rahvatantsu vahetõrje. Nende vastastikune tugev mõjutus on küll üldiselt väljaspool kahtlust, kuid on teadlasi, kes peavad seltskonnatantsu rahvatantsu aluseks, näevad viimases „ainult kõrgseltskonna tantsuvara vastupeegeldust“, nagu väidetakse kõnesolevas teoses lk. 33 (kahjuks ilma allikat nimetamata, nagu muide mõnigi kord ka mujal). Kuid teatavasti on teisi autoreid, kes väidavad, et kõik seltskonnatantsud on algselt olnud rahvatantsud (fil. lic. E. Klein, Nordiska Familjebok, Folksdansen). Need on küsimused, mis nõuavad veel palju vaerarikast uurimist, kui nad üldse kuigi suure täpsusega kindlaks määratavad on.

Kultuurilooliselt väga huvitavad on kõnesoleva teose peatükid meie rahva usuliste pidustuste, mitmesuguste lõbustuste ja tantsu kohta minevikus. Võiks märkida ainult, et peatükis „Tants pulmapidudel“ (lk. 14—16) oleks ehk võinud mainida ka A. W. Hupeli teadet, et mõrjsja tanutamiseks peigmehe majas pidi mõrjsja „oma venna sülle istuma, peigmees, tema nõndanimetatud isa ja peipoiiss tantsivad tõstetud mõõkade, mille otsad kokku puutuvad, tema ümber“ (Topographische Nachrichten, II, Riga 1777, lk. 176). A. W. Hupel nimetab veel mujalgi (m. t., II, lk. 154), et eestlased pulmade ajal alati — ka tantsu ajal — paljast mõõka käes hoidsid, eriti peigmees ja mõned tähtsamad külalised. Kuid on küsitav, kas võib neist teateist järeldada erilise mõõgatantsude olemasolu, pigemini võiks ehk pidada mõõka siin sõjaka rahva atribuudiks.

Teaduslikult huvitavaimaks osaks kõnesoleva raamatu teoreetilises ülevaates on eesti rahvatantsude tüpoloogiline jaotus (lk. 32—44). Vähene teaduslik eeltöö tantsu ajaloo alal teeb raskeks täielikult selgitada ja valgustada eesti tantsu arengut. Ei saa määrata kindlaks pidevat arengujoont, esitada lüngata tüpoloogilisi sarju, vaid saab ainult fikseerida mõningad teatud tantsu eri tüübid ja määrata enam-vähem nende vanuse. Kõnealusel teoses vaadeldakse eesti rahvatantsus järgmisi tüüpe: vanemad rahvatantsud — ringtantsud; imiteerivad ja akrobaatilised rahva-

tantsud; kontratantsud ja kadrillid; paartantsud. Saame sel viisil päris hea ülevaate üksikuist elementidest, mis esinevad meie rahvatantsudes, elementidest, mis pika aja jooksul mitmesuguseis vanusekihtides on kandunud sinna mitmekesisest tantsu liikidest ja vormidest. Võib-olla aitab edaspidine uurimine siingi jõuda veel suuremale selgusele ja ülevaatlikkusele, kuid praeguste andmete juures on see vaevalt võimalik.

Muide, üks üksikmärkus: lk. 41 on öeldud, et „19. sajandi algul on Kesk-Euroopas laialt populaarsuse võitnud tšehhi algupäraga polka“. Mis on siin mõeldud selle „algu“ all? Üldiselt esineb ju teatavasti polka leiutamise- ja levimisajana umbes ajavahemik 1830—1840, võiks niisiis öelda: XIX sajandi algupool. Või on see mõne eriti autoriteetse allika erinev seisukoht? Siis oleks huvitav olnud allikat teada.

Raamatu praktiline osa on hästi välja töötatud. Peatüki „Tantsutehnilisi seletusi ja oskussõnu“ seletused asendite, sammude, astakute, seongute jne. kohta tunduvad üldiselt selged, ainult näiteks „hüpak-sammu“ kirjelduse (lk. 64) kohta arvab allakirjutanu, et see on A. Raudkatsi raamatus „Eesti rahvatantsud“ ja E. Partsi raamatus „Tantsud lastele“ selgemini esitatud. Aga see võib olla subjektiivne seisukoht. Siin peaksid olema mõõduandvad meie tegelike rahvatantsuharrastajate arvamused ja hinnangud, mida muide oleks üldse huvitav ära kuulata kogu selle raamatu praktilise osa kohta.

Tantsukirjeldused ise on head. Tantsud on süstemaatiliselt läbi töötatud, ühtlasemalt ja järjekindlamalt kirjeldatud, kui meil seda seni on tehtud. Ainult tahaks ehk küsida, mis järjekorras nad siin on esitatud. Olesk vahest võinud koondada neid kihelkonniti. Kuid arusaadavalt pole sellel praktiliselt suuremat tähtsust.

Nagu kõigist ülalesitatud märkustest nähtub, ei saa kõnealusele teosele suuri etteheiteid teha. Võime rõõmustada, et oleme jälle ühel alal tubli sammu edasi jõudnud, oleme tantsukäsitlusele teadusliku aluse pannud, mida enam ignoreerida ei saa ja mis sunnib edaspidi ka sellesse alasse suhtuma täie tõsiduse ja asjalikkusega.

Lõpuks tahaks esitada paar soovi, mis kerkivad ühenduses selle teosega. Kõigepealt: et ka edaspidi võimalikult jätkataks uute tantsude kui ka juba tuntud tantsude teisendite väljaandmist, üldsusele kättesaadavaks tegemist. Just ka teisendite tundmaõppimine on tähtis, sest kuigi rahvatantsude stiliseeringut ja vaba järeloomingutki lubatavaks peetakse, tunnustatakse ometi, et „rahvatantsu elemente on ehtsuses siiski raske üle-tada“ (kõnealune teos, lk. 53); nii et tantsude mitmekesisistamiseks ja elavustamiseks oleks hea kasutada just rahva enda poolt loodud variante. Need täiendavad väljaanded võiksid ju olla väikesed lihtsad vihukesed, nagu praktiseeritakse muudiski maades (Saksas, Austrias, Taanis jne.). Peale selle sooviks, et võimalikult palju jäädvustataks fotoplaadile (või ka kinolindile) just ehtsaid rahvatantse, see tähendab tantsituid tõesti maainimeste eneste — võimalikult vanemate — poolt. Ka selliseilt piltidelt saaksime palju õppida meie vanemalt tantsijailt, nende hoiangust, ilmest, liikumislaadist, käitumisest tantsu juures, saaksime õppida tantsulist ehtsust ja omapära, millest meil muidu on nii vähe andmeid.

Justa Kurfeldt-Hanko.

Juhan Kõpp: Laiuse kihelkonna ajalugu. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 1937. XI + 712 lk. + kaart. Hind 15 kr.

Juhan Kõpp on liikunud ajaloouurijana peamiselt kiriku- ja kohaajaloo radadel. Ta esitusviis on rahulik ja alati asjalikkusse püüdev, seejuures on käsitlus esmajoones analüüsiv ja kirjeldav. Suure kohusetundega on autor kirjutanud selles esitusviisis ka Laiuse kihelkonna ajaloo, töö, mis teda juba palju aastaid on elavalt huvitanud ja mille kallal ta on kestvalt töötanud.

Teosest endastki on märgata, et selle valmimisprotsess on kestnud pikemat aega. Alguosana on arvestatud nagu lühema teose jaoks, kui see tegelikult on saabunud. Kuid teos ise on ülevaatlikum just selles esimeses osas, kuni Vene ajani. Viimases osas on autoril olnud silmanähtavaid raskusi rohkearvulise materjali disponeerimisega. Vene aeg on käesoleva teose laialivalgunumaid osi, kus peatükkide järjestus näib kohati olevat ebaotstarbekas, kutsudes esile ka kordamisi. Autor on siin end mõneski kohas juhtida lasknud materjali küllusest, ilma kokkuvõtlikkuse ja ülevaatlikkuse huvides resoluutsemalt talitamata.

Kuid ei saa eitada selle materjali ülikülluse juures, mis muudab teose iseloomu üldiselt deskriptiivseks, selle raamatu üht tähtsat voo: just esitatud rikkaliku faktilise materjali olemasolu, mis on kõikjal varustatud allikaviidetega. Autor on kahtlemata teinud väga suure töö arhiividest ja teistest allikakogudest seni tundmata või vähe tuntud ainese esitamisega, mis sunnib edaspidi ajaloolasi alati arvestama J. Kõpu tööd, kui nad käsitlevad Eesti ajalugu, eriti Kesk- ja Lõuna-Eesti osas. Siiski on võimalus olnud tähele panna, et olemasolev allikaines pole leidnud täielikku kasutamist ka käesoleva ulatusliku teose raamides. Seda võib allkirjutanu öelda eriti Rootsi aja kohta ja eriti kontrollis ta J. Kõpu raamatus ses suhtes suurt näljaaega 1685—1697. Kuid see on nii öelda ääremärkus, sest teos sisaldab faktilist andmestikku ülikülluses. Allikaosundid mõnes kohas pole ühtlased, kuigi autor on siin üldiselt õige järjekindlalt talitanud. Tsiteerimistehnika üksikud ebaõiged on aga ebaolulised ja loomulikud seesuguse suure raamatu puhul.

Ühinen meeleldi nende arvustajatega, kes mainivad „Laiuse kihelkonna ajaloo“ kohta, et see on koostatud nagu esijoones kiriku- ja kõlbeline ajaloo seisukohalt, kuna asustuslikud, tavaõiguslikud ja majanduslikud lähtekohad ning olusuhted leiavad vähemat tähelepanu.

Kultuuriloolised nähtused kihelkonna rahvastiku elus, kiriku- ja usuolud, hariduslik areng, kõlbeline elu on prof. Kõpu teoses seevastu hästi õnnestunud. Lokaalse koloriidi esiletõstmiseks oleks olnud vajalik vahest kasutada ka etnograafilist ja folkloristlikku aineistikku Laiuse kihelkonna kohta. Käesolevate ridade kirjutaja, loobudes siinkohal üksikute eksimuste esitamisest, mis ta teosest on välja noppinud, tahaks toonitada siin ainult üht asjaolu, mis tema arvates võiks kasuks tulla edaspidi koostatavaile kihelkondlike ajalugudele, nimelt tihedama pildimaterjali esitamist vaatlusalusest kihelkonnast, millega lugejat intiimsemalt seotakse vastava ala külge.

Võime täie õigusega pidada J. Kõpu „Laiuse kihelkonna ajalugu“ meie ajalookirjanduses kõigiti tähelepandavaks teoseks, mille kihelkondade-ajaloo alal aga esimeseks põhjalikuks ja teaduslikuks suurteoseks. Ometi ei saaks ta oma mahult ja ülesehituselt mustriks olla teistele kihelkonna-ajalugudele. „Laiuse kihelkonna ajalugu“ sisaldab oma suuruselt hoolimata mõningaid lünki, eriti asustus-, õiguslike ja rahvastikuarvuliste olude kirjeldamisel. Kihelkonna ajaloo vaatlus toimub selles teoses nii öelda kiriku vaatekohalt. Niiviisi võib sattuda ebaoproportsiooni ja ühekülgsusse, mida ongi kõne all olevas teoses juhtunud. Ka tekitab kahtlusi meie kihelkondade-ajaloo viljelemise tulevik, kui asetaks endale eesmärgiks iga uurimisaluse kihelkonna kohta koostada umbes niisama mahukas teos. Majanduslikke väljavaateid seesuguste mahukate ja väliselt hästi välja antud ajalugude kirjastamiseks võib leiduda ainult üksikute kihelkondade kohta.

O. Liiv.

Üksiknumbri hind 50 s.